

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192983

UNIVERSAL
LIBRARY

सु गं ध

[कथासंग्रह]

लेखक

गजानन लक्ष्मण ठोकळ,

बी. ए.: बी. टी.

आवृत्ति पहिली

१९४४

२१

१९४४

किंमत २। रूपये

प्रकाशक—
दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर
९२९ सदाशिव पेठ, पुणे २.

CHECKED 1959

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

Checked 1969

Checked 1969

मुद्रक—
अनंत विठ्ठल जुवेकर
न्यू टाईम्स प्रिंटरी लि. मुंबई ४

तीर्थरूप

लक्ष्मण

सखाराम

ठोकळ

यांस--

फुलदाणी

१ सुगंध	१
२ ठेंब	२५
३ उडाणटप्पू	३६
४ म्हातारपणची शिकार	४५
५ फटाकडी	५७
६ वाघाचा डोळा	७२
७ प्रेमपत्रांची भानगढ	८८
८ पुणेरी भेळ	१०४

कोजागरी पौर्णिमा. रात्रीचे बारा वाजण्याचा सुमार. आकाशाला मधोमध मंगलेच्या झुंबराप्रमाणे चंद्र प्रकाशत होता. शरणपूर गांवांत घोघर जाग्रणे वाल्ली होती. पत्ते, गंजिफा, मसाल्याचे दूध, कॉफी, नारळ, खडीसाखर भाशिवाय दुसरी बात नव्हती. चांदणे व गप्पांचा गलबला यांनीं सारे शरणपूर उतू चालले होते.

भाऊसाहेब मेहेदळे—शरणपूरचे पोस्टमास्तर—यांच्या घराच्या गच्चीवर पांचसहा शेलकी मंडळी पत्ते खेळत होती. स्वतः भाऊसाहेब गोविंदराव वखारवाल्यांबरोबर बुद्धिबळाचा डाव मांडून बसले होते. अंगणांतल्या रातराणीचा उग्र सुगंध हवेत घमघमत होता. मसाल्याच्या दुधाचा हसा झोऊन गेला होता. समोरच पानाचे तबक, सिगारेटचीं पाकिटे व पिकदाणी पडली होती. राखदानात पानाच्या शिरा, देठ, सिगारेटचीं थोटके व राख साचली होती.

कचेरीत दोनाचे टोले पडले. माथ्यावरून कलंडलेला चंद्र पश्चिमेकडे घरंगळत चालला होता. कोजागरीचा गलका कमी झाला होता. चांदण्याची शुभ्र दुलई पांघरून शरणपूर झोपीं जाण्याच्या तयारीत होते. मंडळी पत्ते खेळून कंटाळली होती. इतक्यांत कॉफीचे कप आले. कॉफी पिऊन झाली. कपबशी बाजूला ठेवून बापूसाहेब फडणीस म्हणाले, “भाऊसाहेब, तुमच्या या रातराणीवर आपण वेहद खूप आहोत बुवा ! काय वास येतो आहे !”

“पण आमच्या या गोविंदरावांना रातराणीचा वास मुळींच खपत नाही.” भाऊसाहेब म्हणाले.

“मला कोणत्याच फुलाचा वास आवडत नाही. एवढेच नव्हे, तर सिगारेटला थोडाफार चांगला वास येतो म्हणून मी आपली विडीच पसंत करतो.” गोविंदराव विडी शिलगावीत बोलले.

“हैं पहा गोविंदराव, तुम्हीं लाकूड आणि कोळसाच विकावा. या फुलांच्या भानगडी तुमच्यासाठी नाहीत.” पानाला चुना लावीत मुरकुटे फौजदार म्हणाले.

“खरं आहे तुमचं म्हणणं !” गोविंदराव सुन्नपणें उद्गारले.

सुमारे पांच वर्षापूर्वी गोविंदराव शरणपुरांत आले व त्यांनी लाकडांची व कोळशांची वखार घातली. वखारीजवळच दोन खोल्या घेऊन ते आपल्या म्हाताऱ्या मावशीसह राहात होते. ना कुणाच्या अध्यांत ना मध्यांत असा त्यांचा साधा व सरळ स्वभाव होता. ते सहसा चारचौघांत मिसळत नसत. आपली वखार बरी नी आपण बरे असं त्यांचें धोरण असे. त्यांच्या बोळण्यावरून व वागण्यावरून ते सुशिक्षित व बहुश्रुत असावेत असा कयास होत असे. भाऊसाहेबांना त्यांच्याविषयी कां कोण जाणे, पण एक प्रकारचा आदर व आपुलकी वाटत असे. आज त्यांनी गोविंदरावांना फार आग्रह करून आपल्या घरी जाग्रणासाठी बोलावलें होतें. त्यामुळें मुरकुटे फौजदारांनी वापरलेली भाषा त्यांना आवडली नाही.

इतक्यांत भाऊसाहेबांच्या पत्नी बाहेर आल्या. त्यांच्या हातांत अत्तरदाणी व गुलाबदाणी होती. त्या जिनसा भाऊसाहेबांच्या पुढ्यांत ठेवून त्या माघारी फिरल्या आणि दारांत जाऊन उभ्या राहिल्या. धुराचा एक भपकारा हवेंत सोडून धनवटे वकील पुढें सरकले व त्या जिनसा हातांत घेऊन उद्गारले, “अरे वा ! ही नवीन खरेदी दिसते !”

“होय. परवा नाशिकचा एक व्यापारी चांदीचीं भांडीं घेऊन आला होता. म्हटलं, अशा जिनसा हऱ्यात आपल्याजवळ घेऊन टाकल्या झालं.” भाऊसाहेब म्हणाले.

“त्यांत गुलाबपाणी आहे, अत्तर आहे, सगळं काहीं आहे. लावा की मंडळींना.” पोस्टमास्त्रीणबाई दरवाजांतून बोलल्या.

भाऊसाहेब उठले व त्यांनी मंडळींना अत्तर लावण्यास सुरवात केली. डाव्या मनगटावर उजवें मनगट घाशीत डॉक्टर आफळे म्हणाले, “हा हीना दिसतो हीना ! कां हो भाऊसाहेब, हीना आहे का खस ?”

“हीना.” भाऊसाहेब उत्तरले.

मुरकुटे फौजदारांनी अत्तरदानींत बच्चदिशीं बोट घातलें व तिच्यांतला अर्धा फाया काढून तो आपल्या कानाच्या बेचक्यांत खुपसला. बोटाचा वास घेत ते म्हणाले, “ अहो वखारवाले, या हीन्याला ‘ नाही ’ म्हणू नका अं ! ” आपण फार विनोद केला या कल्पनेनें मुरकुटे जोरांत हसले.

आणि गोविंदगव हीन्याला खरोखरीच ‘ नाही ’ म्हणाले ! भाऊसाहेब त्यांच्यासमोर येऊन उभे राहिले तरी त्यांनी हात पुढें केला नाही. ते मान खाली घालून बसले होते. अर्धे मिनिट थांबून भाऊसाहेब खाली बसले व त्यांनी गोविंदरावांच्या पाठीवर हात ठेवला. गोविंदरावांनी वर पाहिलें. त्यांच्या नजरेंत करुणा व गांभीर्य यांचें मिश्रण तरळत होतें. ते म्हणाले, “ नका, नका हो ! मला नाही अत्तराचा वास सहन होत. ”

भाऊसाहेबांनीं झाकण टाकून अत्तरदाणी बाजूला ठेवली आणि ते म्हणाले, “ गोविंदराव, मला क्षमा करा. आज नकळत मीं तुमच्या दुःखाची खपली काढली. ”

“ भाऊसाहेब, यांत तुमची कांहींच चूक नाही. उलट तुमच्या घरीं जमलेल्या मंडळींचा माझ्यामुळं विरस झाला याबद्दल मला फार वाईट वाटतं. यासाठींच मी नको म्हणत होतो; पण तुमचा फारच आग्रह पडला—”

“ तें जाऊं द्या. एक गोष्ट विचारूं का तुम्हाला ? ”

“ विचारा की. ” गोविंदराव म्हणाले.

“ तुमचं आणि सुगंधाचं इतकं वाकडं कां ? ”

थोडा वेळ थांबून गोविंदराव उत्तरले, “ ती एक लांबलचक गोष्ट आहे. ”

“ काय गोष्ट ? वा ! मग सुनवा की ! होऊन जाऊं द्या ! ” मुरकुटे फौजदार बोलले.

गोविंदरावांनीं भाऊसाहेबांकडे पाहिलें. भाऊसाहेबांच्या चेहऱ्यावरून उत्सुकता ओसंडत होती. मग त्यांनीं वर पाहिलें. आकाशाच्या निळ्याभुऱ्या अंगणांत जाई-जुई मोगऱ्याचीं इवलीं इवलीं, पांढरीं पांढरीं फुलें विखुरलीं होतीं. पश्चिमेनें आपल्या कपाळीं चंदनाचा ढळढळीत टिळा लावला होता. हवेंत चांदण्याचा गारठा, सिगारेटचा धूर व रातराणीचा आणि अत्तराचा

वास या गोष्टी कालवल्या होत्या. त्यांचे तांबूस व टपोरे डोळे भूतकालांत संचार करू लागले. ते घोगऱ्या आवाजांत म्हणाले, “ एका तर ! ”

× × ×

महाराष्ट्राच्या कोठ्यांत, सह्याद्रीच्या फाट्यांत झुंबरगांव नांवाचं एक छोटंसं गांव आहे. गांव भारी गोंडस आणि दुमदार ! या गांवांत माझ्या आयुष्याची विशी उलटली. झुंबरगांव म्हटलं की, ती गांवाला बगल देऊन वाहणारी मणिकर्णिकामाई, तिचं तें नितळ निळं पाणी, लाटांनी घोटवी झालेले तिच्या ऐलतीरावरले घाट, तीं घाटावरलीं उंचउंच देवळे, तें प्रशस्त वाळवंट, पैलतीरावरली ती चौगर्दा झाडी, पश्चिमेकडच्या वळचणीतलं तें केवड्याचं किरं बन-हा देखावा डोळ्यांपुढं उभा राहातो. झुंबरगांव म्हणजे निसर्गाचा कमनीय विलास !

झुंबरगांवांत मी मावशीच्या घरी राहात होतो. आई मला आठवतच नाही. माय मरून उरलेली माझी मावशी मला मायाममता लावीत होती. आजमितीपर्यंत तिच्या ममतेत खळ पडलेला मला आठवतच नाही. मावशीच्या घरी मावशी आणि मीच. तिसरं कोणी नव्हतं. वडील आफिकेंत नोकरीला होते. दर तीन वर्षांनीं तीन महिन्यांची रजा घेऊन ते मला भेटण्यासाठीं हिंदुस्थानांत येत.

त्या मुमारास मी सोळा वर्षांचा असेन. गावांत इंग्रजी शाळा होती. मी चवथ्या इयत्तेत शिकत होतो. मावशीचा जरी मला वचक नव्हता तरी मी हूडपणा कधीच करीत नसे. माझा स्वभाव पहिल्यापासून गरीब व एकलकोंडा. मुलांशीं भिसळणं मला मुळींच आवडत नसे. धामच्या शाळेंतलीं मुलं रोज संध्याकाळीं मणिकर्णिकेच्या वाळवंटांत जात व खो खो, हुतू वगैरे खेळ खेळत. कुणी घाटावरून पाण्यांत सुरकांड्या मारीत, कुणी वडाच्या झाडावर सूरपारंब्या खेळत, कुणी झाडांवर चढून गोन्या व भोकरं या रानमेव्याचा समाचार घेत. मी मात्र लांब कुठंतरी एकटाच फिरायला जात असे.

गांवापासून दूर अंतरावर, मणिकर्णिकेच्या तीरावर वटेश्वराचं एक जुनं देऊळ आहे. देवळाची पडझड झालेली असल्यामुळं या बाजूला कुणाचा फारसा राबता नसे. देवळाच्या भोंवतालीं नाना परीचीं झाडं गर्दी करून

एकमेकांच्या फाद्यांत फाद्या मिसळून उभीं असत. नदीच्या बाजूला एक उंच डगरीवर चंदनाचं एक जून झाड होतं. हें देऊळ म्हणजे माझं फिरायला जाण्याचं आवडतं ठिकाण. देवळाच्या ओरींत बसून गाभाऱ्यांतल्या वटवाघटांचा फडफडाट ऐकत बसावं, किंवा आवारांत लुसलुशीत गवतावर अंग टाकून फाद्यांवरल्या पाखरांची मंजुळ किजवीज कानांत भरावी, किंवा डगरीवर चंदनाच्या झाडाखालीं बसून चाकून त्याच्या घपल्या काढून त्या नाकाशीं धराव्यात, किंवा मणिकर्णिकेच्या कांठच्या रेतीवर रेलून डोळ्यांचीं पातीं रोखून लाटांचा पाठाशिवणीचा खेळ पहावा हा माझा तेव्हांचा आवडता क्रम असे.

एके दिवशीं संध्याकाळीं मी असाच वटेश्वराच्या रस्त्यानं चाललों होतो. डाव्या बाजूला घाटावर म्हातारीं माणसं गप्पा मारीत बसलीं होतीं. मुलं पाण्यांत हुंवत होतीं. उजव्या हाताला शेतांची रांग लागली होती. शेतांच्या बांधावर मधूनमधून कमलीकमलीं झाडं होतीं. हा देखावा नित्य परिचयाचा असल्यामुळें मी खालीं मान घालून चाललों होतो. इतक्यात, “शुकशुक ! ए मुला ! ए मुला !” असं कुणीतरी हाकारल्याचं माझ्या कानीं आलं. मीं थन्नकून इकडे तिकडे पाहिलं. शेताच्या बांधावर चाफ्याच्या झाडाखालीं एक मुलगी उभी होती. मीं तिच्याकडे पहातांच तिंनं मला हातानं पालवलं. मी तिकडे वळलों.

ती मुलगी सुमारे अकरावारा वर्षांची होती. तिचा बांधा उंचसडक आणि रंग नागवेलीच्या पिकलेल्या पानागत पिवळा होता. इतकी सुंदर मुलगी मीं आमच्या झुंवरगांवात तरी अजून पाहिली नव्हती. चाफ्याच्या खालीं फुलांची पखरण पडली होती. ती मुलगी जमिनीवरलीं फुलं वेचून आपल्या रेशमी झुळझुळीत परकराच्या ओच्यात गोळा करीत होती. मीं जवळ गेलों. तिंनं माझ्याकडे पाहिलं नाहीं. ती माझ्याशीं बोलली नाहीं. चिंचेच्या फोकाप्रमाणं करकर वाकत ती फुलं टिपीत होती. मला भागी कुचंबल्यासारखं झालं. थोड्याच वेळांत जमिनीवरली फुलं संपलीं. ती माझ्याजवळ आली व ओच्यांतली फुलं वैरल्यासारखीं करून मला म्हणाली, “किती छान वास आहे नाहीं !”

मीं होकारार्थी मान हालविली. तिनं मान वर करून एका ढगळीकडे पाहिलं. त्या ढगळीवर फुलांचा एक गेंदेदार झुंबका होता. त्याच्याकडे बोट दाखवून ती लाघवीपणानं म्हणाली, “मला किनई तो झुंबका हवाय्. माझा हात पुरेचना, म्हणून तुला हाक मारली. चढतोस का झाडावर ?” झाडावर चढणं मला मुळींच माहीत नव्हतं. मी पडलेल्या आवाजांत म्हणालो, “मला नाही झाडावर चढतां येत.”

“हात्तेरी !” तिनं आपली नापसंती व्यक्त केली. एकवार ओच्यांतल्या फुलांकडे पाहून तिनं पुन्हा मान उंचावली आणि ती म्हणाली, “तीं वरचींच फुलं जास्त सुंदर आहेत. मला तीं हवींतच !”

तिच्या काळ्याभोर टपोऱ्या डोळ्यांतील आर्जव पाहून झाडावर चढण्याचा हिऱ्या करावा असं मला वाटलं. पण तसा सराव नसल्यानें माझे पाय डळमळत होते. आता काय करावं ? तितक्यांत मला एक कल्पना सुचली. वा ! युक्ति पण युक्ति !

मी खालीं बसलों व त्या मुलीला माझ्या खांद्यावर बसायला सांगितलं. तिनं परकराचा ओचा खोवला व ओच्यातलों फुलं अलगद बाजूला सारून ती माझ्या खांद्यावर बसली. दोन्ही हातांत तिचे तळवं गच्च धरून मी हळूच उभा राहिलों व म्हणालों, “हं, तोड आतां.”

“उंहं : ! हात नाही पुरत.”

“नाहीं ? मग असं कर. माझ्या खांद्यांवर उभी राहा. सावकाश हं !”

आपले पाय वर घेऊन ती हळूहळू माझ्या खांद्यावर उभी राहिली. मीं दोन्ही हात वर करून तिचे गुडघे धरले. तिनें तो झुंबका धरून त्याला हिसका दिला. इतक्यांत तिचा ओचा ओघळला आणि त्यांतलीं फुलं माझ्या डोक्यावर आणि अंगावर सांडलीं. क्षणभर फुलांच्या पावसांत उभे असल्या-सारखं मला झालं. तिनं तो झुंबका तोडला व एक एक पाय हलकेच खालीं सोडून ती माझ्या खांद्यावर बसली. मी मोठ्या नाखुशीनं खालीं बसलों. माझ्या खांद्यावरलं गोड ओझं दूर झालं. नंतर आम्हीं दोघांनीं जमिनीवर सांडलेलीं तीं फुलं गोळा केलीं.

“चल, आपण आतां माझ्या दादांकडे जाऊं.”

“कुठं आहेत तुझे दादा ?”

“तिकडे घाटावर.”

आम्ही दोघं तिकडे निघालों. चालतां चालतां तिनें विचारलं, “तुझं नांव काय ?”

“गोविंद. आणि तुझं ?”

“सुभद्रा. पण मला सारीजणं ‘शुभा’च म्हणतात.”

शुभाचे दादा घाटावर बसून वर्तमानपत्र वाचीत होते. शुभानें त्यांना तीं फुलं व तो झुंबका दाखवला आणि सर्व हकीकत सांगितली. दादांनीं माझी पाठ थोपटली व माझं नांव आणि घरची माहिती विचारून घेतली. नंतर ते म्हणाले, “छान झालं ! आम्ही झुंबरगांवांत आलों न आलों तोंच शुभाला एक मित्र मिळाला.”

शुभानं पोलक्याच्या कॉलरला खोचलेला सुईदोरा काढला आणि त्या फुलांचा हार करायला सुरवात केली. दादा वाचीत बसले. मी शुभाला फुलं निवडून देऊं लागलों. त्या दिवशीं वटेश्वराकडे जाण्याचं मी अज्जी विसरलों !

शुभाचे वडील जंगल खात्यांत नोकरीला होते. झुंबरगांवला त्यांची नुकतीच बदली झाली होती. आदल्याच दिवशीं ते कामावर रुजू झाले होते. त्यांना वरचेवर फिरतीवर जावं लागे. यासाठीं चांगला ओळखीचा शेजार असावा अशी त्यांची इच्छा होती. आमच्या शेजारीं एक चांगलं घर रिकामं होतं. मीं मावशीला सांगून तिच्यामार्फत त्यांना तें घर ठरवून दिलं. शुभा आमच्या शेजारीं राहायला आली.

शुभाची आई भारी गोड स्वभावाची होती. मावशीचं आणि तिचं लवकरच भेटकूट जमलं. शुभा एकुलती एक असल्यामुळें आईबापांची फार लाडकी होती. शुभाच्या मराठी चार इयत्ता शिकून झाल्या होत्या. दादांनीं तिचं नांव आमच्या शाळेंत इंग्रजी पहिलींत घातलं. आम्ही दोघं बरोबरच शाळेंत जाऊं व परत येऊं लागलों. दादांचा मुक्काम असला तर आम्ही तिघं आणि नसला तर दोघंच फिरायला जाऊं लागलों. थोड्याच अवधींत आमची चांगली गट्टी जुळली.

शुभाला फुलांची फार म्हणजे फारच हौस ! फुलं गोळा कर, तीं कानावर नाहीतर केसांत खोच, त्यांचे गजंर कर व ते हातांत घाल, त्यांच्या वेण्या कर नी त्या डोक्यावर घाल, त्यांचे सुवक हार बनव अन् ते देवाला घाल, रंगीबेरंगी फुलं फुलदाणांत नीट लावून ठेव असं तिचं सारखं चाललेलं असे. तिच्या आईनं तर तिचं नांव 'सुगंधा' असंच ठेवलं होतं. तिचे दादा तिला गमतीनं 'फुलदाणी' तर कधी 'फुलपरी' असं म्हणत. अशी होती शुभा.

घरामागच्या परसांत तिनं एक छोटासा बगीचाच तयार केला. रोपं गोळा करण्याचं काम मला कित्येक दिवस पुरवलं. या छोट्या परसबागेंत तिची सारखी काहीं ना काहीं लुडबूड चाले. मीहि चिखलाशीं हुस्त्या खात तिच्या मागंमागं असे.

शुभाला फुलं आवडत; पण ती वासाची, बिनवासाचीं नव्हत. जाई, जुई, कुंद मोगरा, निशिंगंध, चाफा, शेवंती, पारिजातक, गुलाब या फुलांवर तिचा भारी जीव. कण्हेर, कोरांटी, गुलबस, तरबड हीं फुलं ती हातांत धरीत नसे. भडक रंगाच्या विलायती फुलांचा तर तिला तिटकाराच वाटे. तिला वेड होतं तें सुगंधाचं-नुसतं फुलांचं नव्हे. शुभाची आई देवपूजा करीत असतांना शुभा तिथंच रेंगाळत राही. उदबत्ती आणि कापूर यांचा सुगंध तिला तिथून हालूं देत नसे.

एके दिवशीं मीं मोठ्या प्रयत्नानं हिरव्या चाफ्याचं एक फूल पैदा केलं व तें तिला नेऊन दिलं. ती कितती वेळ तरी तें फूल हुंगीत होती. फूल हुंगतांना तिच्या पातळ नाकपुड्यांची फुलपाग्वराच्या पंखांप्रमाणं होणारी नाजूक हालचाल मी टक लावून पहात होतो. त्या फुलाचा दिवसभर आस्वाद घेतल्यावर तिनें तें आपल्या कपड्यांत ठेवून दिलं. बकुळ-सोनचाफ्याचीं फुलं, गुलाबाच्या पाकळ्या नी केवड्याच्या पाती आपल्या कपड्यांच्या घड्यांत ठेवण्याची तिला भारी खोड. त्यामुळं शुभा ही एक चालती बोलती बहरलेली फुलवेल वाटे. शुभा घरांत आहे किंवा नाही हें विचारावंच लागत नसे मुळीं ! हवा सांगत असे सारं काहीं.

शुभाला खूप ठेवण्यासाठीं कोणती चूप काढावी यासंबंधीचे विचार माझ्या डोक्यांत विनाखंड चालत. उन्हाळ्याची ऊब हवेंत वावरूं लागली

म्हणजे मी तिला आंबराईत फिरायला नेत असे. मोहोराच्या मादक सुवासानं ती एखाद्या हरिणीप्रमाणं बेभान होई. पावसाळ्याचा भर ओसरून श्रावणांतला ऊनपावसाचा खेळ सुरू झाला की, उघाडीच्या दिवशीं आम्ही केतकीच्या वनाकडे फिरायला जात असूं. त्या पिवळ्याधमक कणसांच्या सुगंधानं शुभा एखाद्या नागिणीप्रमाणे धुंद होई आणि खऱ्याखऱ्या नागिणीची तमा न धरतां मी वनांत शिरून तिच्यासाठीं एकादं कणीस तोडून देत असे. (झाडावर चढण्याची मी अलीकडे सवय केली होती.) या गोष्टीची परतफेड करण्यासाठीं म्हणून कीं काय शुभा त्या केवड्याच्या पानांत काताची भुकटी घालून कातवड्या तयार करी व या सुगंधी कातवड्याचे विडे मला नेहमीं खायला मिळत.

एका सुट्टीच्या दिवशी मी एकटाच वटेश्वराकडे गेलों आणि त्या चंदनाच्या खोडावर माझ्या चाकूनं बराच वेळ मेहनत करून ' शुभा-गांविंद ' अशीं आमचीं नांवे कोरली. संध्याकाळीं शुभाला घेऊन मी त्या ठिकाणीं गेलों व तिला माझीं कामगिरी दाखवली. मला वाटलं, शुभा आनदानं नाचायला लागेल. पण तसं कांहीं न करतां ती एकदम गंभीर झाली. मुलीपेक्षां मुलींना जास्त अक्कल असते असं म्हणतात तें कांहीं खोटं नाही. शुभा सकारण गंभीर झाली. आणि मला मात्र ती गंभीर होण्याचं कारण त्या वेळीं लक्षांत आलं नाही.

मध्यंतरी माझे बाबा रजा घेऊन आफिरकेंतूत आले. त्यांची व शुभाच्या दादांची चांगलीच मैत्री झाली. शुभा तर त्यांना फारच आवडली. त्यांनी तिचे खूप लाडलाड केलं तीन महिन्यांचा मुक्काम संपवून बाबा परत जायला निघाले तेव्हां आमच्या घरातल्याप्रमाणे शेजारच्या घरीहि फार वाईट वाटलं.

दिवसामागून दिवस, महिन्यामागून माहने व सालानागून माल मरकत होतं. यौवनानं शुभाच्या हृदयाला स्पर्श केला आणि सांगितलं, ' हें बघ, मी आलों आहे ! ' तिच्या परकराची जागा पातळानं घेतली. ती अधिकाधिक सुंदर दिसूं लागली. फुलांच्या समूहांत वावरणारी शुभाफुलांबरोबर स्पर्धा करूं लागली. लज्जा ही यौवनाची सख्खी बहीण. तिची संगत माझ्या शुभाला बाधूं लागली. मी तिच्यासाठीं गोळा केलेलीं फुले माझ्या हातांतून

घेणें तिनें बंद केलं. माझ्या कोटावर ती फूल खोवेनाशी झाली. आमच्या मनमोकळ्या गप्पांना खंड पडूं लागला. भाषेवर औपचारिकपणाच्या पंजाची पकड बसली. दादांचा मुक्काम असला तरच शुभा आमच्याबरोबर फिरायला येई. दादांच्याबरोबर आमचं फिरणं फिरतीवर जाऊं लागलं.

मी मॅट्रिकच्या वर्गांत गेलों. अभ्यासाच्या निकडीसंबंधी बाबांचं मला खूप खरपूस पत्र आलं. निरनिराळ्या विघ्नयांच्या शिकवण्या सुरू झाल्या. मीहि मनावर घेतलं. झाडांची जागा मास्तरांनीं घेतली. पुस्तकांनीं फुलांना खो दिला. आपण होऊन मागं सरकणाऱ्या शुभाला अभ्यासानं आणखी मागं सारलं. मी मॅट्रिकची परीक्षा पास झालों.

मावशीला फार आनंद झाला. तिनें गावभर पेढे वाटले. पेढे घेऊन शुभाची आई मावशीला म्हणाली, “पेढे दिलेत; पण लाडू कधी देणार?”

“देऊं, देऊं. लाडूहि आतां दूर नाहीत.” मावशी म्हणाली.

परिक्षेंतल्या यशाची गोड निशाणी मला स्वतः शुभाच्या हातांत ठेवण्याची इच्छा होती. पण खट्याळ शुभा अलीकडे माझ्या वाऱ्यालाहि उभी राहात नसे. अखेरीस मीं तिला एकटीला गाठलं आणि तिच्या हातात दोन पेढे ठेविले. ती हसत हसत म्हणाली, “म्हटलं, आम्हाला एकदा मिळालेत पेढे.”

“हो. पण हे माझ्या हातचे आहेत.”

“हो खरंच ! आणि म्हणून हे जास्त गोड लागतील. होय ना ?”

मी कांहींच उत्तर न देतां स्तब्ध राहिलों. शुभा ते पेढे हातांत चाळवीत उभी होती. जराशानं मी म्हणालों, “शुभा.”

“काय ?”

“हैं बघ....”

शुभानं वर पाहिलं. एके काळीं शुभासमोर एकसारखी वळवळणारी माझी जीभ आतां शब्दाशब्दाला अडखळत होती. “तुझी फुलांची-सुगंधाची हौस मीं कांहीं दिवस थोडीफार पुरवली. पण अलीकडे तूं पहिल्यासारखी वागत नाहीस. त्यामुळें मीं तुझ्यासाठीं आणलेलीं फुलं आमच्या घरांच सुकून जातात.”

“पण त्या फुलांचा वास मला आमच्या घरी येतो.”

शुभाच्या या बोलण्याचा अर्थ मला समजला नाही. पुढं काहींतरी बोलायचं म्हणून मी बोललों, “आतां हे पेढे दिलेत ना मीं तुला, त्यांना चव आहे; पण सुगंध नाही.”

“खोटं !” शुभा उसळून म्हणाली.

“म्हणजे ?” मीं आश्चर्यानं विचारलं.

“या पेढ्यांमध्ये सर्व फुलांचे सुगंध एकवटले आहेत.” शुभा माझ्या-पुढून लगवर्गीनं निघून गेली.

या खेपेला बाबांना आफ्रिकेला जाऊन तीन वर्षे होऊन गेलीं होती. माझ्या परिक्षेच्या निकालासाठीच ते खोळंबले होते. निकाल समजतांच ते रजा घेऊन हिंदुस्थानांत आले. पास झाल्याबद्दल त्यांनीं माझी पाठ थोपटली. शुभाचे दादा आणि ते जुन्या मित्रांप्रमाणें भेटले. शुभासाठीं आणलेले कपडे व अत्तराच्या कुप्या त्यांनीं तिला दिल्या. दोन्ही घरांत आनंदीआनंद झाला. माझ्या आनंदावर बरीक फारच लौकर विरजण पडलं. मला लगेच आफ्रिकेला घेऊन जाण्याचा आपला मनोदय बाबांनीं मला सांगितला. माझ्या पुढील शिक्षणाची अगर नोकरीची तिकडेच काहींतरी सोय करावी असा त्यांचा विचार होता.

आफ्रिकेला जाण्याचा विचार मला कसासाच वाटला. शुभाला सोडून जाण्याची कल्पना मला सहन होईना. मी खिन्न झालों. माझं कशांतच लक्ष लागेना. वटेश्वराजवळच्या चंदनाच्या झाडाखाला मी दिवसाचा जास्तीत जास्त वेळ काढूं लागलों. त्यांत पुन्हां भोंवतालच्या माणसांची वागणूक मला चमत्कारिक वाटूं लागली. शुभाचं तोंड तर राहोच, पण पदराचं टोकहि दिसण्याचा मारामार पडूं लागली. मावशी व शुभाची आई सदान् कदा एकमेकींच्या कानातोंडाला तोंडकान लावून बसत. बाबा व शुभाचे दादा मांडीला मांडी लावून नेहमीं कुजवूज करीत. बाकीच्या वेळांत बाबा व मावशी यांच्यामध्ये कसली तरी चर्चा चाले. मला पाहिलं कीं, या सर्व कानगोष्टी, कुजबुजी नी चर्चा बंद पडत. मी बुचकळ्यांत पडलों. हें कोड कांहीं मला सुटेना !

पण मला पडलेलं हें कोडं रेशमासारखं मऊ, खडीसाखरेसारखं गोड आणि गुलाबासारखं सुगंधी आहे असं मला लौकरच कळून चुकलं. माझं आणि शुभाचं लग्न ठरत होतं. ठरत होतं नव्हे, तर ठरलं ! शुभा आणि मी वाचादत्त वधूवर झालो. दोन दिवसांनीं माझी आफ्रिकेला उचलवांगडी होणार होती. तीन वर्षांनीं आम्ही बापलेकांनी हिंदुस्थानांत परत यावं आणि मग लग्नाचा समारंभ करावा असं ठरलं. मावशीनं झुंबरगांवांतून बिन्हाड हालवायचं ठरवलं. शरणपूर गांवांत तिच्या माहेरची शेतवाडी होती; तिकडे जाऊन राहायचा तिचा विचार होता.

झुंबरगांव सोडण्याच्या आदल्या दिवशीं शुभाच्या दादांनीं आम्हां सर्वांना जेवायला बोलावलं. आम्ही जेवायला बसलो. शुभा दडून बसली होती. ती बाहेर निघेना. शेवटीं सर्वांच्या आग्रहाखातर ती वाढायला आली. पहिला भात संपला. मसाल्याच्या भाताचं वाढप झालं. तोहि संपला. नंतर सुधारस व पुऱ्या आल्या. पुरीचा तुकडा मोडून मी तो सुधारसाच्या वाटीत बुचकळला; इतक्यात शुभा आमटी घेऊन आली. मी तिच्याकडे पाहिलं. ती श्रमानं नव्हे तर लजेनं घामाघूम झाली होती. इतक्यांत बाबा म्हणाले, “ काय लबाड पोर आहे ही ! आम्हांला वाढायला अगोदर गोविंदालाच वाढते ! ”

शुभाच्या हातून आमटीचं भांडं निसटलं नी खाली पडलं ! माझ्या पानावरल्या सुधारसांत आमटी कालवली गेली ! - - - - - १

दुसऱ्या दिवशीं अश्रुपूर्ण नयनांनीं मी सर्वांचा निरोप घेतला व झुंबरगांव सोडलं. माझ्या लग्नाची काळजी मिटल्यामुळं बाबा आनंदांत होते. मला मात्र आफ्रिकेला पोचेपर्यंत समुद्राच्या हरएक लाटेंत आणि ढगांच्या हरएक ढिगांत शुभाचा गोरामोरा चेहरा दिसत होता. आमची बोट किनाऱ्याला लागली. आम्ही मोत्रासामधें पाऊल टाकलं. बाबा आपल्या कामावर रुजू झाले ते ज्या व्यापारी फर्ममध्ये नोकरीला होते त्याच फर्ममध्ये त्यांनीं मला नोकरीला लावून घेतलं.

बाबांची व शुभाच्या दादांची पत्रापत्री सुरू झाली. मीहि शुभाला लिहिण्याचं ठरविलं. एक सुंदर सेटची बाटली खरेदी करून मी ती शुभाला पाठवली व सोबत एक छोटं पत्र धाडलं. बऱ्याच दिवसांनीं मी उत्तराची

खूप वाट पाहिल्यानंतर शुभाकडून मला एक छोटेखानी पार्सल आलं. फक्त पार्सल...पत्राचं नांव नाही ! त्या पार्सलमधें उशीचा एक अभ्रा होता. त्याच्यावर चारहि बाजूंनी सुंदर फुलं व वेलबुट्टी विणलेली होती. मध्यभागी दोनच शब्द होते... 'शुभा-गोविंद.' चार पानांच्या पत्रानं मला जें उत्तर मिळालं नसतं तें त्या दोन शब्दांत होतं. तो अभ्रा मी उशीवर चढवला. त्याला मी पाठवलेल्या सेंटचा घमघमाट येत होता रोज गाढ झोपणारा मी...पण त्या रात्री त्या अभ्यावर डोकं ठेवून पडल्यावर मला मुळीसुद्धां झोप आली नाही !

दोन वर्षे लोटलीं. नोकरांत व परदेशी वातावरणांत मी चांगलाच रुळलों होतो. शुभाच्या दादांचीं बाबाना नियमानं पत्रं येत. शरणपूरहून मावशीचं एखादं पत्र मधूनमधून येई. इतक्या दिवसांत शुभाकडून मात्र एकहि ओळ आली नाही. तो उशीचा अभ्रा जीर्ण होऊन त्याचे धागेधागे निघाले होते. मी तो तसाच माझ्या पेटींत जपून ठेवला होता.

एके दिवशीं बाबांनीं शुभाच्या दादांचं नुकतंच आलेलं पत्र मला दाखवलं. आपण खूपच आजारी असल्याचं त्यांनीं लिहिलं होतं. त्यानंतर कित्येक दिवसांत त्यांचं पत्र आलं नाही. बाबांनीं बरीच पत्रं लिहिलीं; पण एकाचंहि उत्तर आलं नाही. त्यामुळें आम्ही अत्यंत काळजींत होतो. एके दिवशीं अचानकपणें बाबांच्या नांवाचं हिंदुस्थानांतून एक पाकीट आलं. त्यांत शुभानं लिहिलेलं पत्र होतं. मजकूर अगदीं त्रोटक होता. तिचे वडील वारले हांते. मॅट्रिकच्या वर्गामधून तिनं शाळा सोडली होती. तिचे मामा घरची व्यवस्था पहात होते.

तें पत्र वाचून आम्ही वापलेक अत्यंत दुःखी झालों. शुभाला एक मामा असल्याचं मला ऐकून माहीत होतं; पण मी झुंवरगांवला असतांना ते तिचं कर्घोच आले नसल्यामुळें मी त्यांना पाहिलेलं नव्हतं.

हिंदुस्थान सोडल्याला तीन वर्षे झालीं. या सुमारांस आमचं लग्न व्हावं असं ठरलं होतं. पण आतां परिस्थिति बदलली होती. बाबांनीं शुभाच्या आईला एकदोन पत्रं टाकलीं; पण महिनेन् महिने लोटले तरी उत्तर आलं नाही. बाबांना हरिणकाळजी लागली. त्यांची प्रकृतीहि गेल्या कांहीं दिवसांपासून ठीक नव्हती. या एकंदर प्रकारानं आमचं स्वदेशी जाणं

लांबणीवर पडत चाललं होतं. उघड्या वाळूवर पडलेल्या माशाप्रमाणं मी तळमळत होतो.

आणखी कांहीं दिवस गेले. बाबांची प्रकृति जास्तच खालावत चालली. अखेरीस त्यांनी रजा घेतली: व अंथरुण धरलं. प्रथम नोकरी करून मी त्यांची शुश्रूषा करित असे; पण पुढं मीहि रजा घेतली व त्यांच्या उशागती व पायागती बसू लागलों.

अवचित एके दिवशी शुभाचं मला पत्र-पहिलं पत्र-आलं. आफ्रिकेला येऊन जवळजवळ चार वर्षे झालीं होती. या चार वर्षांत शुभाचं मला बोटभरहि पत्र आलं नव्हतं. मी पाकीट फोडून तें पत्र आधीरपणानं वाचलं. त्या पत्रानं माझ्या काळजाचा ठाव घेतला. शुभानं तें अश्रूंच्या शाईनं लिहिलं होतं. तिची आई अंथरुणाला खिळली होती. दादा वारल्यापासून ती खंगतच चालली होती तिच्या डोळ्यांदेखत शुभाचं लग्न व्हावं असा मामांचा आग्रह होता. आमचं लग्न ठरल्याची वगैरे सर्व हकीकत शुभाच्या आईनं मामांना सांगितली होती; पण मामांना हा प्रकार पसंत नव्हता. चुंबरगांवांत नवीनच प्रॅक्टिस करायला आलेल्या एका डॉक्टरांचं स्थळ त्यांनीं शुभासाठी पसंत केलं होतं. त्यांच्या हटवादापुढं शुभाच्या आईचं कांहींच चालत नव्हतं ! आणि शुभाच्या संमतीचा प्रश्नच नव्हता मुळीं ! पत्राच्या शेवटी मी ताबडतोब हिंदुस्थानांत यावं अशी शुभानं आग्रहाची सूचना केली होती.

तें पत्र वाचल्यावर गरुडाचे पंख लावून हिंदुस्थानांत जावं असं मला वाटलं. पण माझे पाय बाबांच्या बिछान्याल्ल बांधले होते. विचार करकरीन माझं डोकं हिंदहिंदून गेलं. शेवटी वडिलांच्या अखेरच्या सेवेला अंतर न देण्याचा मी निर्धार केला. अंतराळीं लागलेल्या त्यांच्या नजरेला मी तें पत्रहि दिसू दिलं नाहीं.

सुमारें एक महिन्यानं बाबांच्या नांवानं शुभाच्या लग्नाची कुंकुमपत्रिका आली. ती पत्रिका पाहून माझ्या पायांखालची भुई सरकली. बाबांनी ती पत्रिका वाचली. ते कांहींच बोलले नाहींत. एकवार करुण नजरेनं माझ्याकडे पाहून त्यांनीं माझ्या पाठीवरून हात फिरवलां. दुसऱ्या दिवशी त्यांनीं

आपला सर्व कारभार आटोपला ! एकाच वेळी शुभा बोड्यावर भाषि
बाबा सरणावर चढले.

जगांतल्या सान्या संकटांनीं माझ्यावर झडप घातली ! बाबांचं छत्र
नाहींसं झालं. शुभा दुसऱ्याचा संसार करूं लागली. मी सडाफर्टिंग झालों.
एकटाच जीव-मग नोकरीची उस्तवारी तरी कशाला ? बाबांनीं माझ्यासाठीं
मूठभर माया ठेवली होती. नोकरीवर पाणी सोडून मी बाहेर पडलों. पण
आतां जायचं कुठं ? काहीं दिवस मी वेड्यासारखे आफ्रिकेंतल्या जंगलांत
काढले. नंतर तिकडचा कंटाळा आला. काळ्या खंडांतून मी माझ्या
तपकिरी देशांत आलों. या गांवाहून त्या गांवीं याप्रमाणें मी हिंदुस्थानांतलीं
कित्येक ठिकाणें फिरलों. फाटलेल्या पतंगाप्रमाणं माझी स्थिति झाली होती.

बाबांचं दुसरं वर्षश्राद्ध घातल्यानंतर माझ्या पायावरचा भोंवरा स्थिर
झाला. जवळची पुंजी ओसरत आली होती. एकवार मावशीला भेटावं
आणि तिच्या सल्ल्यानं काहींतरी उद्योगधंदा करावा असे विचार माझ्या
मनांत येऊं लागले. कुठंतरी स्थाइक होऊन काहींतरी करण्यापूर्वी एकवार
शुभाला डोळे भरून पहावं अशी मनानं उचल घेतली. माझे पाय झुंवर
गांवाकडे ओढ घेऊं लागले. शुभाची एकदा—फक्त एकदाच—गाठ
घ्यायची. तिच्याशीं दोन—फक्त दोनच—शब्द बोलायचे. मी हरिणटण्यानं
झुंवरगांवाकडे निघालों.

गजाभाऊ सात्राळकर नांवाचा माझा एक शाळाभित्र झुंवरगांवांत नुक-
ताच वकिली करूं लागला होता. तो कॉलेजमध्ये असतांना त्याचं एखाददुसरं
पत्र मला आफ्रिकेला येत असे. त्याच्याकडे उतरायचं मीं ठरवलं. शुभाला
देण्यासाठीं तऱ्हेतऱ्हेच्या अत्तराच्या व सेंटच्या बाटल्या खरेदी करून मीं
झुंवरगांवच्या परिसरांत पाय टाकला.

मला पाहून गजाभाऊला फार आनंद झाला. त्यानें माझी वास्तपुस्त
केली. माझी हकीकत ऐकून त्याला फार वाईट वाटलं. मी कोणत्या हेतूनं
झुंवरगांवीं आलों याचा मात्र त्याला पत्ता लागूं दिला नाहीं. त्याच्या घरीं
मी खूप मोठा मुक्काम करावा आणि भरपूर विश्रांति घ्यावी असा त्यानें
मला मनापासून आग्रह केला. झुंवरगांवला विश्रांति घेण्याची कल्पना मला

निवडुंगाच्या फणीप्रमाणं बोचली. पण गजाभाऊच्या विनंतीला नुसती मान डोलावण्यापलीकडे मी दुसरं काय करणार होतो ?

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं मी अगदीं साधे कपडे चढवले; 'लिली' असं नांव असलेली एक सेंटची बाटली उघडली; हातरुमालावर तो सेंट भरपूर ओतला; तो रुमाल कोटाच्या वरच्या खिशात ठेवला आणि घराच्या बाहेर पडलो. डॉक्टर तिडके यांच्या नांवाची पाटी शोधित मी गावातल्या प्रमुख रस्त्यांनीं भटकू लागलो. लग्नपत्रिकेंतलं डॉक्टरांचं नाव माझ्या स्मृतिफळकावर तापवलेल्या साडशीनं कोरलेलं होतं. थोडा वेळ हिंडल्यावर मला ती पाटी दिसली. मी जिना चढून वर गेलो.

डॉक्टर वर्तमानपत्र वाचीत खुर्चीवर बसले होते. दवाखान्यांत पेशंटच्या नांवानं शुक्रशुक्राट होता. मी त्यांना नमस्कार केला व समोरच्या खुर्चीवर बसलो. अकालीं पिकलेले केम, डोळ्यांना जाड भिंगाचा चष्मा, खोल गेलेले गाल, पुढं आलेले दांत व किडकिडीत शरीर असा डॉक्टर तिडके याचा संच होता. मला शुभाची काव आली. डॉक्टरांनीं वर्तमानपत्र बाजूला ठेवून माझ्याकडे न्याहाळून पाहिलं आणि मला विचारलं, "गांवांत नवीनच दिसतां तुम्ही. तुमचं नांव काय ? कुठून आलां ? कुणाकडे उतरलां ? काय दुखतंय ?"

त्यांच्या प्रश्नांच्या सरबत्तीला मी- "गोविंद अंतरकर, आफ्रिकेहून आलो, गजाभाऊ सात्राळकरांकडे उतरलो व छाती दुखते." अशी अनुक्रमानं उत्तरं दिलीं.

ते खुर्चीवरून उठले व माझ्याजवळ आले. नाक मुरडून ते म्हणाले, "हा वास कसला हो ?"

"सेटचा." मी उत्तर केलं,

"छाती दुखते म्हणतां आणि सेंट वापरतां ? कमाल आहे तुमची ! बरं, जीभ बाहेर काढा; नाडी पाहू; कोटाच्या गुंड्या काढा; हं, सदरा वर करा; श्वास घ्या; म्हणा, एक, दोन....."

तपासणी संपली. कपाळाला आख्या घालून डॉक्टर गंभीरपणे म्हणाले, "हें पहा, रोगाचं तसं कांहीं स्पष्ट लक्षण दिसत नाही. पण तुम्हांला हार्ट

डिसीझ-हृदयाचा रोग-असावा, असं मला वाटतं. बरं व्हायचं असेल तर इंजेक्शनस घ्यावीं लागतील. आतां घेतां एक इंजेक्शन ? लगेच सुरवात केलेली बरी !”

मी मान डोलावली. डॉक्टरांनीं इंजेक्शन दिलं. मी त्यांच्या हातावर साडेचार रुपये टाकून बाहेर पडलों. साडेचार रुपयांची किंमत देऊन मी त्यांचा दवाखाना आणि घर हीं निरनिराळीं ठिकाणें आहेत ही माहिती खरेदी केली.

आतां डॉक्टरांचं घर कसं शोधायचं ? कुणाला विचारायचें तर नाही. गांवात नुसतं भटकून कांहींच उपयोग नव्हता. इतक्यात मला आठवलं. तो श्रावण महिना होता. दर श्रावणी सोमवारला सोमेश्वराच्या देवळांत मोठी पूजा होई. पूजेसाठीं चार गाड्या गुलाबाचीं फुलं येत. फुलांनीं गाभारा आणि सुगंधानं आवार टाकोट क भरून जाई. देऊळ गांवालगतच होतं. दर्शनासाठीं येणाऱ्या बायकामाणसांनीं संध्याकाळच्या वेळीं देऊळ गच्च भरून जाई. दर श्रावणी सोमवारीं या देवळांतली शुभाची फेरी कधीच चुकत नसे. गाभाऱ्याच्या दारीं उभी राहून त्या भरगच्च गुलाबाच्या फुलांचा सुगंध मनसोक्त लुटणाऱ्या शुभाची ती बालपणची मूर्ति माझ्या डोळ्यापुढं उभी राहिली. उद्यां श्रावणी सोमवार, आणि तोहि सरता ! पूजा मोठी होणार नि शुभा हटकून तिथं येणार !

दुसऱ्या दिवशीं ऐन दुपारींच मी घराबाहेर पडलों आणि सोमेश्वराच्या देवळाकडे वळलों. श्रावणपहाळीची बुरबुर चालली होती. देवळाच्या आवारांत कांहीं चिंचेचीं झाडं होती. मी एका झाडाखालीं जाऊन उभा राहिलों. खडा पहारा करीत मला फार वेळ उभं राहावं लागलं. चार वाजण्याच्या सुमारास पूजा सुरू झाली. गाभाऱ्यांतल्या गुलाबाच्या फुलांचा धुंदकार पावसाच्या तुषारामधून वाट काढीत साऱ्या आवारात घुमूं लागला. सोमेश्वराच्या आसमंतांत जणू काय गुलाबपाण्याचा शिडकावा होत होता.

रस्त्याकडे पाहून पाहून माझ्या डोळ्यांतल्या दाहुल्यांना रंग लागली होती. अखेरीस मंद गतीनं येणारी शुभा मला दिसली. बैंगणी रंगाचं एक साधं पातळ तिच्या अंगावर होतं. तिचा चेहरा पांढुरका आणि डोळे

निस्तेज दिसत होते. गबाळेपणानं बांधलेल्या तिच्या अंबाड्यावर वेणी तर नव्हेच, पण साधं फूलहि नव्हत ! निर्मात्यांतल्या फुलाची कळा आलेल्या शुभाला पाहून मझा माझ्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना. तीच का ही शुभा ?

आजूबाजूला कोणी माणसं नव्हतीं. गर्दी व्हायला अजून अवकाश होता. शुभा खालीं पाहून चालत होती. तिचं लक्ष माझ्याकडे आलं नाही. मी खोडाला बांधल्याप्रमाणं जागींच उभा राहिलों. देवळाच्या पायऱ्या चढतांना तिनं सहज मान वळवली. माझ्यावर नजर पडतांच ती थन्नकली. एक मिनिटभर ती जादूनं भारलेल्या पुतळीप्रमाणं स्तब्ध होती. नंतर तिनं मान वळवली व ती देवळांत शिरली.

धरून निघताना एक चिट्टी लिहून मीं ती खिशांत ठेवली होती. शुभा जर न बोलली तर चिट्टीचा उपयोग करायचा असं मीं ठरवून ठेवलं होतं. मनाचा हिऱ्या करून मीं देवळांत शिरलो. शुभा प्रदक्षिणा घालीत होती. मीं देवाचं दर्शन घेतलं व तिच्या मागोमाग निघालों मीं तिच्या मागें आहें याची तिला जाणीव होती; पण तिनें मान वळवली नाही. चिट्टी व जीव मुठींत धरून मीं तिला गाठलं आणि ती तिच्या हातांतल्या रिक्क्या झालेल्या तांदळाच्या फुलपात्रांत टाकली. लगेच मीं देवळाच्या बाहेर सटकलों. त्या चिट्टींत एकच ओळ होती— 'उद्यां दुपारीं चार वाजतां तुझी वाट पहात मीं चंदनाच्या झाडाखाली थांबतां.'

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं मीं त्या अत्तराच्या व सेटच्या बाटल्या खिशांत घातल्या, परवाच्या बाटलीतलं शिल्लक राहिलेलं लिली सेट रुमालावर ओतून तो घरच्या खिशांत ठेवला आणि बाहेर पडलों. गांवाबाहेर पडून मीं वटेश्वराच्या रोखानें निघालों. वटेश्वराजळ जातांच माझ्या मनाला धक्का बसला ! मीं डोळे फाडून पहातच राहिलों ! माझं आवडतं चंदनाचं झाड मला दिसेना ! मीं धांवतच पुढें गेलों. त्या चंदनाच्या झाडाच्या फाट्या इतस्ततः पडल्या होत्या. कांहीं फांट्याचे कापून तुकडे तुकडे केलेले दिसत होते. खोड बरीक उभं होतं. लहानपणीं चाकूनं केलेली कामगिरी मीं शोधूं लागलों. पण खोडार्ची साल ठिकठिकाणीं निघून गेली होती. आमच्या प्रेमाची निशाणी— तीं जोडीनं लिहिलेलीं नांवं सालीबरोबर सोललीं गेलीं होतीं. जमिनीवर पडलेल्या एका फांदीवर मीं बसून राहिलों.

थोड्या वेळानें शुभा आली. कालच्या मानानें आज तिचे कपडे नीटनेटके होते; पण तिचं डोकं फुलांशिवाय ओकं होतं. माझ्यासमोर पडलेल्या एका फांदीवर ती बसली. थोडा वेळ कुणीच कांहीं बोललं नाही. बाळपणच्या आठवणी उघाणाच्या लाटांप्रमाणें आमच्या डोक्यांत गर्दी करित होत्या. जराशानें शुभा म्हणाली, “कशाला आलांत इथं ?”

“तुला भेटायला.”

“जेव्हा यायचं तेव्हां नाही आलास ! आता येऊन काय उपयोग ?”

मी तिला त्या वेळीं न येण्याचं कारण सांगितलं. बाबांच्या मृत्यूची बातमी ऐकून ती हळहळली. मी तिच्या आईची विचारपूस केली. माडवपरतणं झाल्यावर तिसऱ्याच दिवशीं तिच्या आईची राख मणिकर्णिकेच्या पात्रांत पडली होती. माझ्या माणेच तीहि त्याच वेळीं पोरकी झाल्याचं तिनें मला सांगितलं. प्रेमळ अपतराच्या आठवणींनी आम्हां दोघांचेहि डोळे आसवांनीं डवरले. थोड्या वेळानें मी म्हणालों, “शुभा, या चंदनाच्या झाडाप्रमाणेंच आपल्या प्रेमाची स्थिति झाली.”

“माझ्याच नाशिबांत सुख नाही, त्याला कोण काय वरणार ? तूं लग्न करशील, मजेत राहाशील. तुम्हां पुरुषाना काय ! की केलंस तूं लग्न ?”

“गोविंद आणि शुभा यांची लग्नीनगाठ बसतां बसता निसटली. आता माझ्या पुढ्यांत अंतरपाट धरला जाणार नाही.” मी माझा निश्चय तिला सांगितला.

“असला वेडेपणा करण्यात काय अर्थ आहे ? तुला बायकोची हौस नसेल, पण मला वहिनीची हौस आहे ना !”

“वहिनी ?” मीं चमकून विचारलं.

“होय वहिनी. गोविंद, तूं आतां माझा भाऊ नव्हेस का ? मला आता जगांत कोण आहे ? दादा गेले, आई गेली. माझं वाटोळं करून मामानें इथून काळं केलं ! तुझ्यासारखा भाऊ दुनियेच्या पाठीवर कुठं तरी आहे यांतच मला आता समाधान आहे.”

शुभानें माझ्यावर लादलेला भाऊपणा मला कबूल करण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. ती आतां दुसऱ्याची होती. तिच्याविषयी विकारवश भावना जवळ

बाळगणं मला उचित नव्हतं. ती मला चटदिशी 'भाऊ' म्हणून गेली; पण मला मात्र तिची 'ताई' बनवायला बरच जड गेलं.

शुभाला तिच्या नवऱ्याकडून त्रास होत असावा हे मी एकदर प्रकारावरून जाणलं होतं. तिच्या लावसडक रेशमी केशपाशाकडे पहात मी म्हणालों, "शुभा, वेणी नाही दिसत तुझ्या डोक्यावर ?"

"मी फुलं घातलेली त्यांना मुळीच आवडत नाहीत." शुभा खिन्नपणे म्हणाली.

"कां ?" मी विचारलं.

काहीच उत्तर न देता ती स्तब्ध राहिली. मग मी माझ्या विशांतून अत्तगाच्या व संटच्या कुप्या बाहेर काढल्या व म्हणालों, "हे बघ, मी तुझ्यासाठी काय आणलंय !"

त्या कुप्यांकड एकवार हपापलेल्या नजरेने पाहून तिने मान खाली घातली. "मी अत्तर वापरलेलं हि त्यांना खपत नाही."

मी मुकाट्याने त्या कुप्या विशांत ठेवून दिल्या; उठून तिच्याजवळ जाऊन बसलों; आणि तिच्या खाद्यावर हात ठेवला. जबर हादरा बसलेल्या वेलीप्रमाणे ती कोलमडली व तिने माझ्या खांद्यावर मान टेकली. तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत मी उद्गारलो, "ताई !"

थोडा वेळ कुणीच कांही बोललं नाही. मी शुभाकडे पाहिलं. एखादं भुकेलं वासरू अडच्या कामेला चिकटतं ना-तशी शुभा माझ्या वरच्या विशांतून बाहेर डोकावणाऱ्या रुमालावर नाक टकून भारल्याप्रमाणे स्वस्थ होती. जराशानं तिने तो रुमाल बाहेर काढला व आपल्या नाकाला लावला.

"भाऊ, त्या अत्तराच्या कुप्या मी घेतल्या नाहीत म्हणून रागावू नकोस. हा हातरुमाल मी घेते. तुझी आठवण म्हणून मी हा मरेपर्यंत जवळ बाळगीन."

तिने तो रुमाल आपल्या चोळीत ठेवून दिला व ती उठून उभी राहिली. "जाते मी. हीच आपली शेवटची भेट !" असं म्हणून ती झपझप चालायला लागली व थोड्याच वेळांत दिसेनाशी झाली. मीहि उठलों व हळूहळू चालत गांवाकडे निघालों.

रात्री अकराचा सुमार. मी गजाभाऊच्या ओसरीवर झोंपलों होतो. स्वप्न पडत होतं मला—

शुभा व मी—आम्ही दोघं केवड्याच्या बनाच्या कडेला उभीं होतो. बन चिकार फुललं होतं कणसाच्या भारानं फाद्या गदरून गेच्या होत्या. बनाला मक्याच्या शेताची विपुलता आली होती. कणसांचा मादक सुगंध नाकात शिरून केसांच्या मुळांपर्यंत पोचत होता. कणस हातालगत नव्हतीं. मी एका झाडावर चढलो. शुभा त्या झाडाखालीं उभी राहिली. पिंढरीएवढं एक कणीस पाहून मा त्याला हात घातला आणि ते तोडणार इतक्यांत माझ्या पायाला मऊमऊ कायसं लागल. मीं चमकून पाय उचलला. तो काळा कुळकुळीत नाग हांता ! त्यानं चवताळून माझ्यावर झेप घातली, पण ती चुकली; आणि तो खाली पडला. फुसस करून त्यानं केवड्याच्या कणसासारख्या शुभाच्या पिंढरीला विळखा घातला आणि—

मी मोठ्यानं किंकाळी मारून उठलों ! मला दरदरून घाम आला होता. गजाभाऊ दार उघडून ओसरीवर आला. “ का रे गोविंदा ! काय झालं ? ”

“ माझ्या तोंडातून शब्द फुटेना ! इतक्यांत बाहेरचं दार ठोठावल्याचा आवाज आला. गजाभाऊनं दाराची कडी काढली. घोगच्या आवाजात शब्द आले, “ तुमच्याकडे आफ्रिकेडून आलेले कुणी पाहुणे आहेत ना ? ”

“ होय. ” गजाभाऊ उत्तरला.

“ उठवा त्यांना. माझं त्यांच्याशी जरा कान आहे. ”

“ जागेच आहेत ते. ” गजाभाऊ म्हणाला.

मी विछान्यावरून उठलों. गजाभाऊनं दिव्याची वात वर केली. दरवाजात डॉक्टर तिडके उभे होते. मला उद्दशून ते म्हणाले, “ कपडे घाला आणि माझ्याबरोबर चला. ”

मी कपडे घातले आणि त्यांच्याबरोबर निघालों. मला त्यांना विचारण्याचा धीर झाला नाही आणि तेहि कांहीं बोलले नाहीत आम्ही मुकाट्यानं रस्त्यानं चाललों होतो.

डॉक्टर एका घरापुढे थांबले व त्यांनीं दार उघडलं. त्यांचंच घर होतं तें. मी त्यांच्या मागोमाग घरांत शिरलों. माझी विचारशक्ति बांधर झाली होती. डॉक्टरांनीं एका खोलीचं दार उघडलं. एखाद्या कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें मी त्यांच्या मागोमाग त्या खोलीत गिरलों. दिवा ढणढण जळत होता. कसल्याशा उग्र वामानं खोली भरून गेली होती. डांभट्यांनीं माझ्याकडे पाहिलं व पलंगाकडे बोट दाखवलं. पलंगावर शुभा अगदी शांतपणानं झोपली होती. मला कांहीं उमज पडेना ! हा ओहे काय प्रकार ?

इतक्यात पलंगाजवळच्या तिवईकडे माझ लक्ष गेलं त्या तिवईवर माझा हातरुमाल होता. डॉक्टरांना वाचा फुटली “ हा हातरुमाल तुमचा होय ना ? ”

“ होय. ”

“ त्या सेंटच्या वामावरूनच मी तो ओळखला. तुमचा हाटंडिसीझ हा असा होता तर ! तुम्ही माझ्या बायकोला कधीं भेटलां ? कुठं ? ”

मीं कांहींच उत्तर दिलं नाहीं. डॉक्टरांच्या बोलण्यानें शुभा अजून जागी कशी होत नाहीं याचंच मला आश्चर्य वाटत होतं ! डॉक्टर पुढें म्हणाले, “ चोरूनमारून झालेली भेट ती ! पुरी पडली नसेल. भेटा आतां पोटभर. ”

डॉक्टर खोलीच्या बाहेर गेले आणि त्यांनीं दार लावून घेतलं मी पलंगाजवळ गेलों आणि शुभाचा हात हातांत घेतला. बर्फासारखा थंडगार होता तो ! मीं तिच्या नाडीवर हात ठेवला आणि गुडघे टकून तिच्या कुशीवर डोकें टेकलें आणि लहान मुलासारखा रडूं लागलों. शुभाची व माझी दुपार झालेली भेट खरोखराच श्रेयटची ठरली !

शुभा गेली खरी; पण कशानं ? काहीं क्षणापूर्वी ती झोंपेत आहे असंच मी समजत होतों. मी ताडदिशी उठून उभा राहिलों व शुभाकडे न्याहाळून पाहूं लागलों. तिच्या डाय्या गालावर बाटांच्या खुणा उमटलेल्या होत्या. तिच्या दंडावर हिरवेनिळे वळ होते. पारिजातकाच्या फुलाप्रमाणें नाजूक व पवित्र असलेल्या शुभावर तिच्या नवऱ्यानें हात टाकला होता. पण हें असं झालं कशानें तिवईवर माझ्या रुमालाजवळ एक बाटली होती; तिच्याकडे माझं लक्ष गेलं. मीं ती उचलली व तिच्यावरचं नांव वाचलं. क्लोरोफॉर्मची रिकामी बाटली

होती ती ! मी माझा रुमाल उचलला व हुंगला. लिली सेंटच्या सुगंधाऐवजी माझ्या नाकांत क्लोरोफॉर्मचा उग्र सुगंध शिरला !

एका क्षणांत सर्व प्रकार माझ्या लक्षांत आला ! नवऱ्यानं केलेला आरोप व दिलेला मार सहन न होऊन शुभाने आपण होऊन आपल्या आयुष्याचा अंत केला होना. माझा हातरुमाल मरेपर्यंत जवळ बाळगण्याचं तिनं मला दुपारी वचन दिलं होतं. तोच रुमाल तिच्या मृत्यूला दुहेरी कारण झाला ! मरेपर्यंतच नव्हे, तर मरतांना व मेल्यावरहि तो रुमाल तिच्या नाकावरच होता. आणि सुगंधाची आत्यंतिक हौस असणाऱ्या शुभानं सुगंधानं येणारं मरण स्वेच्छेनं पत्करलं होतं.

हलक्या पावलांनी डॉक्टर खोलींत आले व मला म्हणाले, “हें पाहा मिस्टर, झाला हा प्रकार एकंदरीनं वाईट झाला ! पण त्याला आता कांहीं इलाज नाही. गेल्या गोष्टी विसरणं आता भाग आहे. कारण पुढील कार्याला ताबडतोब लागलं पाहिजे. आतां बारा वाजून गेले आहेत. उजाडायच्या आंत सर्व कांहीं आटोपलं पाहिजे. ”

शुमित्या नजरेनं डॉक्टरांकडे पहात मी वेंधळ्याप्रमाणें विचारलं, “म्हणजे ? मला नाहीं समजलं ! ”

“तुम्हाला तें कसं समजेल ? उद्यां सकाळपर्यंत हें प्रेत माझ्या घरांत राहिलं तर पोलीस येतील, पंचनामा होईल आणि खुनाचं बालंट माझ्यावर येईल. तुम्ही मात्र करून सवरून नामानिराळे ! ”

“बरं मग ? ”

“मग काय ? मी सरळ तुमच्याकडे बोट दाखवोना. माझ्यावर कांहीं एक जबाबदाी नाही. यांनून सुटायचं असेल तर एवढं हें निस्तरा म्हणजे बसं झालं ! बाकीचं मी पाहून घेईन. चला, लागा व्यवस्थेला. ”

मी मुकाश्यानं बाहेर पडलों व गजाभाऊच्या घरीं गेलों. तो अजून जागाच होता. मी त्याला सर्व हकीकत सांगितली. गजाभाऊनं पडवींत झोपलेल्या आपल्या कारकुनाला जागं केलं व त्याला कांहींतरी सांगितलं. कोटटोपी घालून कारकून लागलीच बाहेर पडला.

मीहि गजाभाऊला घेऊन बाहेर पडलों. एका माळ्याच्या घरीं जाऊन आम्हीं त्याला उठवलं व त्याच्याजवळ होती नव्हतीं तेवढीं फुलं खरेदी

केली. नंतर एका वाण्याला उठवून आम्ही त्याच्या दुकानांतून कापूर क उदबत्त्या विकत घेतल्या आणि घरी परत गेलों. वहिनी गजाभाऊची पत्नी जाग्याच होत्या. त्यांना घेऊन आम्ही डॉक्टरच्या घरी गेलों.

वहिनींनी स्टोव्ह पेटविला आणि पाणी तापत ठेवलं. गजाभाऊ कारकुनाची वाट पहात दरवाजांत बसून राहिला. डॉक्टर आपल्या खोर्लीतून बाहेर आले नाहीत. मी शुभाजवळ बसून राहिलों.

पाणी तापलं. कारकून आला. आम्ही शुभाला उचलून चौकांत ठेवलं. वहिनींनी तापलेलं पाणी बादलींत ओतलं. मी खिशांतल्या सर्व कुप्या त्या पाण्यांत रिकाम्या केल्या. वहिनींनी शुभाला स्नान घातलं व कपडे नेसवले. आम्ही तिला उचलून बाहेरच्या ताटीवर ठेवलं.

गजाभाऊने डॉक्टरांना हाक मारली व त्यांना शिकाळं धरण्याची विनंती केली. त्यांनी तें साफ नाकालं व घराचा दरवाजा लावून घेतला. आम्ही वहिनींना घरी परत जाण्यास सांगितलं; पण त्या ऐकेनात. गजाभाऊचा कारकून शिकाळं घेऊन पुढें निघाला. वहिनींनी फुलांची टोपली खांद्यावर घेतली. मी पुढें व गजाभाऊ मागें अशी आम्हां ती ताटी उचलली व वटेश्वराच्या रस्त्यानें चालूं लागलों. शुभाच्या ओळखीची सुरवात माझ्या खांद्यावर झाली होती आणि शेवटहि माझ्या खांद्यावरच झाला !

आम्ही वटेश्वराजवळ पोचलों तेव्हां उगवतीला किंचित् उजवूं लागलं होतं.

आम्ही सर्वांनी चंदनाच्या झाडाची लाकटं भराभर गोळा करून मणिवर्णिकेच्या वाळवंटांत चिता रचली. माझ्या आवडत्या चंदनानं माझ्या शुभाला शेवटीहि अंतर दिलं नाही.

चितेवर फुलं पसरून आम्ही शुभाला वर ठेवलं. मी चितेवर कापूर पसरला, उदबत्त्या पेटवून लावल्या व चितेला अग्नि दिला.

दुसऱ्या दिवशी मी झुंबरगांव सोडलें.

*

*

*

मावळत्या चंद्राच्या खिन्न चांदण्यांत गोविंदरावांची गोष्ट संपली. सर्वजण अत्यंत शांतपणें त्यांची गोष्ट ऐकत होते. मुरकुटे फौजदारांना मात्र केव्हांच

झोप लागली होती. कोणीच कांहीं बोलले नाहीत. भाऊसाहेबांनी मुरकुट्यांना हालवून जागे केलें. मुरकुटे डोळे चोळीत चोळीत उठले व म्हणाले, “ वा ! छान होती अं गोष्ट ! अगदीं झकास ! ! ”

डॉक्टर आफळे म्हणाले, “ चला. जाऊं.”

मंडळी मुकाट्यानें उठून घरीं निघाली. जिना उतरतां उतरतां मुरकुटे म्हणाले, “ गोविंदराव, आम्हांला आज एक कोळशाचं पोतं पाठवून द्या अं ! विसरूं नका. ”

“ कोळसा ! ” गोविंदराव उद्गारले.

ठेंच : : : २

दुपार टळेपर्यंत आकाशांत ढगाचा शितोडाहि दिसत नव्हता. संध्याकाळीं कोठून कोण जाणे, पण चोरपावलांनीं ढग गोळा झाले; आणि हां हां म्हणतां वळवाची सर कोंसळूं लागली. फिरायला निघालेल्या लोकांची ही त्रैधा-तिरपीट उडाली !

आपल्याला आंघोळ करायला वेळ लागतो ना ! नितकाच वेळ ती सर बरसली. ढग आले तसे गेले. पुन्हां सगळे पूर्ववत् ! जणू काय सर आली होती की नाही !

सहामाही परिक्षेच्या अभ्यासानें शिदूचे डोकें कलकलत होतें; म्हणून तो फिरण्यासाठीं बाहेर पडला होता. अवचित आलेल्या वळिवाचा फटकारा चुकविण्यासाठीं तो एका झाडाच्या उडोशाला उभा राहिला. वळीव थावतांच तो रंकाळा तलावाच्या रस्त्यानें पुढें चालूं लागला. चालतां चालतां त्याच्या डोक्यांत विचार सुरू झाले.

‘ निसर्गाची काय गंमत आहे ! मघांचा पाऊस आतां नाही. आजची थंडी उद्यां नसते. उद्यांचें ऊन परवां नसतें. निसर्गांत हा असा एकसारखा

बदल होत जातो. आणि अवचित गोष्टी तरी किती होतात ! अगाऊ सूचना न देतां वादळ येतें. डोळ्यांचें पातें लवतें ना लवतें तोंच वीज लवते. कल्पना नसतांना धरणीकंप होतो. बिन्हाड उचलायला अवाधि न देतां ज्वालामुखी आग ओकूं लागतो. आतांची ही सरच पहा ना. किती अवाचत आली ! निसर्ग व माणूस यांचा भारी निकटचा संबंध आहे, म्हणे. मग माझ्या आयुष्यात असे बदल कां होत नाहीत ? लोकांच्या आयुष्यात होतात असे लंक सांगतात. पण मला त्याचें काय होय ! माझा आला दिवस मागील पानावरून पुढें चालू, असें का ? तेच कॉलेज, तेच प्रोफेसर, तीच बी. ए. ची पुस्तके, तीच खोली आणि तीच खाणावळ !...'

शिदूचे वडील साताऱ्याला राहात असत. शिदू मॅट्रिक झाल्यावर त्यांनी त्याला पुढील शिक्षणासाठीं कोल्हापूरला ठेवले होते. तो राजाराम कॉलेजमध्ये शिकत होता.

शिदू या नांवाचें समीकरण:—

श्रीधर = श्री + धर

श्री = श + री

श्रीधर - (र + र) = शीध

शीध - इ + ऊ = शिधू

बोलतांना धू चा दू करतात.

∴ (एतदर्थ) शिदू

शिदू या व्यक्तीचें समीकरण:—

सर्व साधारण चेहरा — टाढा व मिशा (बोडल्यामुळें) + डोक्यावर केम (ठेवल्यामुळें) + चार पाच फुटकुळ्या + थाडासा गंभारपणा (बावळटपणाच्या सदरांत मोडणारा) = शिदूचा चेहरा.

पपलिनचा सदरा (मळका) + रिपकॉडीचा कोट (बिन इस्तरीचा) + फिनले मिलचें पातळ धोतर (तांबूस रंग चढलें) + बनातीची टोपी + चपला (कोल्हापुरी) = शिदूचा पोषाख.

शिदूचा चेहरा + शिदूचा पोषाख = शिदू ही व्यक्ति.

शिदूचे राजकीय विचारः— गांधी म्हणतात, तें कांहीं खेां नार्हीं. पण त्यांचें पुष्कळ वेळां चुकतें. हिंदुस्तानला स्वराज्य मिळायला पाहिजे, ही गोष्ट खरी, पण स्वराज्य म्हणजे कांहीं परसातला भाजीपाला नार्हीं. तें सावकाशाणें कधी तरी मिळेल.

शिदूचे सामाजिक विचारः— समाजांत सध्यां ज्या गोष्टी चालल्या आहेत, त्या बदलल्या पाहिजेत. पण समाज हा अनादि कालापासून सारखा बदलत आला आहे. तरी याहि गोष्टी बदलतील. ठेज करण्याचें कांहा कारण नार्हीं.

शिदूचे प्रेमविषयक विचारः— स्त्री ही प्रेम करण्यासाठी आहे. तरी पुरुषांनै प्रेम हें करायलाच पाहिजे. सहवामजन्य प्रेम हें कंवांहि चांगलेंच ! पण प्रथमदर्शनी प्रेमहि कांहीं वाइट नार्हीं. एकदरीत काय कीं,

प्रेमाशिवाय लग्न = शुद्ध घोडेपणा

To Love is divine

लग्नाशिवाय संसार = शुद्ध गाढवपणा

To be loved is a bliss

∴ प्रेमाशिवाय संसार = शुद्ध !) खेवरपणा.

शिदूचें ध्येयः—प्रश्नाचिन्ह, कारण अजून ठरलेलें नार्हीं.

अशा प्रकारचा शिदू तशा प्रकारचे विचार करीत रंकाळ्याच्या कडेनै चालला होता.

कोणत्याहि गोष्टींत एकतान होऊन बाकीच्या गोष्टी विसरणें हें शिदूच्या स्वभावांतलें वैशिष्ट्य होतें. 'निसर्गांत होणारा फेरबदल' या विषयांत त्याची इतकी तंद्री लागली होती कीं, त्याला पुढचें कांहीं दिसत नव्हतें; मागचें कांहीं कळत नव्हतें.

संध्याकाळचा अंधार, ओवडघोवड रस्ता आणि शिदूची लागलेली तंद्री यांचा समन्वय होऊन त्याला एक झकरोई ठेंच लागली. अशी ठेंच लागली कीं यं! निसर्गांतलें वादळ, विजा, धरणीकंप व ज्वालामुखी या सर्व गोष्टी अवचित एकत्र झाल्याचा त्याला भास झाला. 'अग आई ग !' असें किंचालून तो मटकन् खाली बसला. त्याच्या उजव्या पायाचा अंगठा रक्तबंबाळ झाला.

शिदूच्या पाठीमागून हळूहळू चालणारी निमा धावतच पुढे गेली आणि म्हणाली, “काय झालं हो ?”

शिदूच्या डोळ्यांपुढे तारे चमकत होते. त्यांपैकीच हा एक तारा असावा, असे वाटून तो गप्प बसला. इतक्यांत निमाचें लक्ष त्याच्या पायाकडे गेलें. अंगठ्यांतून रक्ताची धार वाहात होती.

निमा चटदिशीं पाण्याजवळ गेली. रंकाळ्याचें पाणी तिनें आपल्या ओंजळींत भरून आणलें आणि शिदूच्या अंगठ्यांवर त्याची धार धरली. शंभरच्या खिशांतून आपला छांटेखानी हातरूमाल काढून तिनें तो त्याच्या अंगठ्याला बांधला.

“आतां बरं वाटतय ना ?” तिनें विचारलें.

“अं ? होय, बरं आहे आतां.”

“चालतां येईल का ?”

“अं ? हो, बघतों.”

शिदू उठूं लागला; पण लगोलग अंगठ्याला कळ येऊन तो खाली बसला. “थांबा, इतक्यांत नका उठूं. आपण बसूं थोडा वेळ.” निमा त्याच्या जवळ बसून राहिली.

जराशानें त्याच्या वेदना कमी झाल्या. आपल्या कॉलेजमध्ये प्रीव्हियसमध्ये आलेली निर्मला साठे आपल्याजवळ बसाली आहे, याची त्याला जाणीव झाली. मधांच्या प्रश्नाचें उत्तर त्याला सापडलें. निसर्गांतच वळवाची सर येते, अस नाही. अंधुक अंधारांत त्याच्या चेहऱ्यावर हसूं खेळूं लागलें. निमा (निर्मला - र् - ला + आ = निमा) त्याला म्हणाली, “चलूं या ना आतां ?”

शिदूनें मान हलवली. तो उठूं लागला. निमानें त्याला हात दिला. दोघेहि हळूहळू चालू लागले. निमा व शिदू यांची नजरओळख होती. प्रीव्हियसच्या नवीन तापयांतील सुंदर मुलगी म्हणून शिदूनें निमाला मनांतल्या मनांत हेरून ठेविले होतें. हातांत पुस्तकांचें ओझे घेऊन बी. ए.च्या वर्गांत शिरणारा एक विद्यार्थी म्हणून निमा त्याला ओळखीत होती.

“कोणी तरी आवडत्या माणसानं तुमची आठवण केली असावी.”
निमा शिदूला म्हणाली.

“कशावरून ?” शिदूनं चमकून विचारलें.

“त्याशिवाय गुचकी किंवा ठेंच लागत नाही.”

आवडतें माणूस जर रोजच्या रोज इतक्या जोरानें आठवण करूं लागलें,
तर आटोपलाच कारभार !”

शिदूच्या या कोटीक्रमानें निमाला चांगलेंच हंसू आलें. शिदू पुढें
म्हणाला, “पण मला आवडतें असं कोणीच माणूस नाही.”

“म्हणजे तुमच्या घरीं कोणीच नाही ?”

“तशीं पुष्कळ माणसें आहेत. आई आहे. वडील आहेत. बहीण आहे.
भाऊ आहे.”

“मग राहिलें कोण ?—अगबाई ! खरंच !”

शिदूला काय म्हणावयाचें होतें, तें निमाच समजलें. दोघेहिजण मोकळे-
पणानें गप्पा मारीत गावांत आले. शिदूची खोली जवळ आली. तो
म्हणाला, “ही माझी खोली. या ना कधीं तरी. आतां आपली ओळख
झालीच आहे.”

“हो, येईन कीं ! आणि तुम्हीहि आमच्याकडे नेहमीं यायला पाहिजे.
अंबाबाईच्या देवळामागें शेळक्याच्या वाड्यांत आम्ही राहातो. याल ना ?”

“हो, अगदीं एका पायावर !”

“दुसऱ्या पायाला ठेंच लागली, म्हणून कीं काय ?”

दोघेहि हसूं लागलीं. ‘अच्छा’ करून निमा निघून गेली.

शिदू खोलींत शिरला. त्यानें टोपी काढली नाही की, कोट काढला नाही.
त्याला जेवायला जाण्याची सुद्धां आठवण झाली नाही. पायाची आग
मस्तकाला जाते, असें म्हणतात. पण ही म्हण शिदूच्या बाबतींत अज्जी खोटी
ठरली. त्याचा अंगठा चांगलाच ठेंचला होता. त्याची आग आग होत
होती. पण अमृताचा शिडकावा झाल्याप्रमाणें त्याचें डोकें थंड व शांत होतें.
चळवाची सर ! वळवाची सर !!

पहाटेच्या साखरझोपेंत त्याला एकसारख्या ठेंचा लागत होत्या. निमाच्या खिशांतून हातरुमाल भराभर बाहेर निघत होते. ते हातरुमाल त्याच्या अंगठ्याला एकामागून एक गुंढाळले जात होते. त्याच्या अंगठ्याचा वरवंटा होऊं लागला होता.

इतक्यात आकाशांत वळीवाचे ढग गोळा झाले. त्या ढगांमधून एक परी खाली उतरली आणि तिनें आपल्या रेशमी बोटानीं शिदूला गुदगुल्या केल्या. तो जागा झाला.

शिदूनें आपल्या अंगठ्याकडे पाहिलें आणि त्याच्यावरून—नव्हे, त्या रुमालावरून—अलगत बोटें फिरवलीं. त्यानें तो रुमाल सोडला. खूप सावण लावून त्यानें तो स्वच्छ धुतला; त्याची घडी केली व तो टुंकेच्या तळाशीं ठेवून दिला. तो रुमाल निर्मलेला परत करणें ठीक नाहीं, असें त्यानें ठरविलें.

शिदूला एकदम आठवण झाली. काल निर्मलेनें आपल्यामाठीं इतकी तसदी घेतली ! आपण तिच्याशीं बोलत बोलत गावात आलों. पण आपण तिचे आभार मानायला आजिवात विसरलों ! तिला काय वाटलें असलें ? छे, अगदीं शुद्ध घोडेपणा झाला !

दुपारच्या वेळीं तो निमाच्या घरीं गेला. निमानें त्याचे स्वागत केलें; अंगठ्याची विचारपूस केली; आणि आंतल्या घरात जाऊन चहा सांगितला. कालच्या प्रसंगानें त्याच्यामधलीं भीड चेपली होती; संकोचाला मुरड पडली हांती. शिदूनें थकलेले आभार मानून टाकले. दोघांनीं चहा घेतला. त्याच्या पैस गप्पा सुरू झाल्या. नंतर ते दोघे स्टेशनच्या बाजूनें पुढें जाणाऱ्या निपार्णाच्या रस्त्यानें फिरायला गेले.

दुरुन्या दिवशीं शिदूच्या आग्रहावरून निमा त्याच्या खोलीवर गेली. चहापाणी झालें. गप्पासप्पा झाल्या. नंतर ते दोघे जुन्या राजवाड्याच्या रस्त्यानें फिरायला गेले.

आग लागायचा अवकाश कीं, तीं हां हां म्हणतां भडकत जाते. तरुण स्त्रीपुरुषांची ओळख झाली कीं, तीं सारखी वाढत जाते. आग भडकल्यावर तीं काय स्वाहा करील, याचा काहीं नेम नसतो. तरुणतरुणींची ओळख दाटल्यावर ती कोणत्या पळ्याला पोंचेल, हें सागतां येत नाहीं.

शिदू दोन दिवस भेटला नाही कीं, निमाला रुखरुख लागे. निमा एक दिवस दिसली नाही कीं, शिदू बेचैन होई. प्रेम आणि बॅंड वाढायला उशीरच लागत नाही.

नाताळच्या सुट्टीत शिदू साताऱ्याला गेला नाही. 'बी. ए. ची परीक्षा जवळ आली आहे. अभ्यासाचे डोंगर पडले आहेत' वगैरे सबबीचें एक लांबलचक पत्र त्यानें आपल्या वडिलांना पाठविलें. तें पत्र वाचून आणि शिदूला लागलेली अभ्यासाची निकट पाहून त्याच्या वडिलांना हायसें वाटलें.

निमाचे वडील घड जुन्या वळणाचे नव्हते नी घड सुधारकहि नव्हते. मुलींना माफक स्वातंत्र्य असावें, असें त्याचें मत होतें. पण शिदूचा रागरग पाहून तो आपल्या मुलीच्या बाबतीत ताबड। कंदील ठरणार नाही, असें त्यांचें मत झाले. माहाजकच निमाला जास्त स्वातंत्र्य मिळूं लागलें.

शिदू व निमा काळ संधाकाळ हिंडायला जाऊं लागले. त्यांचा दुपारचा वेळ पत्ते निंवा कॅरम खेळण्यात जाऊं लागला. रात्राच्या वेळीं सिनेमाला जाण्याचा बूट निघूं लागला. नाताळ त्यांनीं अगदीं 'ना-ताळ' घालवला.

नवीन वर्ष सुरू झालें. संक्रातीच्या दिवशी तिळगुळाची देवघेव झाल्यावर शिदूनें जिवाचा घडा केला आणि निमाजवळ मुद्याचा गोष्ट काढली. गोड बोलण्याची हमी त्याने तिच्याकडून अगोदरच घेतली होती. निमानें त्याला साखरसंमति दिली. कॉलेजच्या उंबऱ्यावरून लग्नाच्या बोहल्यावर चढण्याचें तिनें त्याला वचन दिलें. शिदू साखरेच्या पाकांत घोळका गला. त्याच्या अंगावर काटे उभे राहिले.

निमा थोडें फार वाचीत असे. शिदूच्या अभ्यासाचा मात्र खेळखंडोवा चालला होता. निमाची परीक्षा अगोदर झाली. तिचे पेपर बरे गेले. प्रीव्हियसची परीक्षा पास होणें पोरींना अवघड जात नाही. एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत परिक्षेचा निकाल लागला. ती पास झाली. शिमगाच्या सुमारास शिदूनें बी. ए. च्या परिक्षेचे पेपर लिहिले. *२१/३/१९३१*

परीक्षा संपल्यावर शिदू काहीं दिवस कोल्हापुरांतच राहिला. पंचगंगेच्या घाटावर दोघाच्या पुन्हां एकदां आणा-शपथा झाल्या. शिदू साताऱ्याला गेला.

लग्नाचा मोसम -रू झाला. यंदा निमाला उजवून टाकावें, असे तिच्या वडिलांनीं डोक्यांत घेतलें. लग्नाच्या बाजारात तिचा भाव घट्टं नये, म्हणूनच त्यांनीं तिला कॉलेजमध्ये घातलें हातें. अलीकडचीं वडील माणसें पोगसोरांना स्वतंत्रपणें वागायला मुभा देतात. याचा अर्थ, त्याचीं लग्नें त्यांनीं ठरवावीत, असा मात्र ते करीत नाहींत. यंदा कर्तव्य अमलेलें एक स्थळ त्यांनीं निमासाठीं हेरून ठेविलें हातें. घरांत कमलीच वाच्यता न करतां त्यांनीं त्या गृहस्थांना एक दिवस घरीं बोलावले.

त्या गृहस्थांचें नांव वसंतराव असें होतें. ते तिच्याच कॉलेजमध्ये फेलो होते. (प्रोफेसर $\times \frac{1}{2}$ = फेलो किंवा निमप्रोफेसर) निमाची व त्याची चांगलीच ओळख होता. दिवण्यांत उभार, बोलण्यांत हुषार, खेळण्यात झुंजार व स्वभावानें दिलदार असें वसंतराव सर्वांना प्यार होतें.

वसंतराव आपल्याला 'पहायला' आले आहेत, हें समजतांच निमा फार गोंधळली. वडिलांनीं हाक मारताच तिचा बाहेर जाणें भाग होतें. वसंतराव तिच्याकडे पाहून हसले. तिलाहि हसावें लागलें. ते बोलूं लागले. निमाहि बोलूं लागली. जरा वेळानें वसंतरावनीं तिला लग्नाच्या वाचतींत विचारलें. तिला विचार करायला सवड मिळाली नाहीं; आणि तिनें ती मागून घेतली नाहीं. तिनें होकार दिला.

शिदूला साताऱ्याला एक एक दिवस जड जान होता. उन्हाळ्याचा मे महिना त्याला अगदीं वैराण गेला. आईबापांची धास्ती असल्यामुळें पत्रा-पत्री करूं नये, असें निमाचे व त्याच ठरलें हातें. त्यामुळें कांहीं इलाज नव्हता. ट्रॅकच्या तळाशीं ठेवलेला निमाचा हातरुनाल काढून तो त्याला कुरवाळीत बस. एखादे वेळीं तो त्याच्यावर सेंट शिंपडी; मधून मधून त्या घडींत गुलाबाच्या पाकळ्या ठेवी

मे महिना संपला. आता मात्र शिदूला राहवेना. वडिलांच्या तोंडावर एक सबब टाकून तो काव्हापूरला जाणाऱ्या मोटारींत बसला.

कोव्हापूरला आल्याबरोबर प्रथम तो निमाचा भेटला गेला. ओमरावर निमाचे वडील बसले होते. त्यांनीं शिदूचें स्वागत केले, " या हो श्रीधर-पंत. केव्हां आला? मर्षच इकडे कसे? अर पण हो, आमच्या निमानें सुम्हाला पत्रिका पाठविलीच असेल. तरीच ! "

शिदूला कांहींच बोध झाला नाही. तो चाचरत म्हणाला, “निमाने-
आपलं निर्मलाताईने-मला पत्र... ? छे बुवा !”

म्हातान्याने सरबती सुरू केली, “काय मूर्ख कारटी आहे! या
अलिकडच्या पोरिंना अकल म्हणून काडीची नाही. आतां हेंच पहा ना.
तुमची आणि तिची इतकी ओळख अयून तिने तुम्हांला पत्रिका पाठवूं
नये म्हणजे काय ?”

शिदूला अजूनहि उमज पडेना. तो म्हणाला, “पत्रिका ? कसली बुवा ?”

“अहो, लग्नाची आमंत्रणपत्रिका ! तुमच्या कॉलेजमधले प्रोफेसर
(निम्मे) ते वसंतराव आहेत ना ! त्याच्याशीं आमच्या निमीचं लग्न ठरलं.
परवाच्या दिवशीं लग्न आहे. तुम्ही आला, हें फार बरं झालं. आतां हें लग्न
ज्ञान्याशिवाय सातान्याला जाऊं नका. बरं पण श्रीधरपंत, तुम्हाला जोडा
कसा काय वाटतो ?”

तोंडांत जोडा मारल्याप्रमाणें शिदूला झालें. तो गप्प बसून राहिला.
इतक्यांत आंतून चहाचा कप आला. चहा न घेतांच तो तेथून बाहेर पडला.

पाय नेतील तिकडे तो भटकत होता. खोली अजून त्याच्या ताब्यांत
होतीच. रात्री तो आपल्या खोलीवर येऊन तळमळत पडला. निमाच्या
लग्नाची बातमी त्याच्या कानशिलांना इंगळीसारखी डसली होती. दुमन्या
दिवशीं तो खोलीच्या बाहेर पडला नाही.

लग्नाचा दिवस उजाडला. लग्नाला जायचें नाही, असें त्यानें ठरविलें होतें.
पण पुन्हां त्याचा विचार बदलला. तो लग्नाला गेला. त्यानें आपल्या हातानें
निमाच्या अंगावर अक्षदा टाकल्या. निमा दुसऱ्याची झाली.

लग्नाला आलेले लोक पांभू लागले. गर्दी कमी झाली. ब्रोहल्यावर मांड.
लेल्या दोन पाटांवर वधू व वर बसले. लाजाहोम सुरू झाला. निमाचें तोंड
पहायचें नाही, असें त्यानें ठरविलें होतें. पण त्याचे पाय मंडपाच्या दाराकडे
न वळतां ब्रोहल्याकडे वळले. त्यानें निमाकडे पाहिलें. तिचा चेहरा फुलांच्या
मुंडावळ्यांनीं पूर्णपणें झाकला होता. इतक्यांत वसंतरावाचें लक्ष त्याच्याकडे
गेले. नवरदेवानें दंतपंक्ति दाखाविली. शिदूहि गाल बळेंच मागें सरकावून
इसला.

होमांत सटरफटर वस्तू पडू लागल्या. धूर झाला. निमानें मुंडावळ्या बाजूला सारल्या. शिदूनें तिच्याकडे पाहिलें. निमाचे डोळे पाण्यानें भरून आले होते. शिदूच्या मनांत कालवाकालव सुरू झाली. तो झटकन पुढें झाला. त्यानें आपल्या खिशांतला हातरूमाल काढला व तो निमाच्या हातांत दिला. निमानें वर पाहिलें. तिच्या डोळ्यांत साऱ्या दुनिथेंतलें कारुण्य मूर्तिमंत उभें राहिलें आहे, असें शिदूला दिसलें. निमानें त्या रूमालानें आपले डोळे पुसले. शिदू मागें सरकला. त्याला तेथें उभे राहवेना. तो बाहेर पडला.

संतापाची जागा अनुकंपेनें घेतली. हें लग्न तिच्या इच्छेविरुद्ध झालें आहे, अशी शिदूची खात्री झाली. पण आतां कांहींच इलाज नव्हता. पिंजऱ्यांतल्या सिंहाप्रमाणें तो आपल्या खोलीत येरझारा घालूं लागला.

असे आठ दिवस गेले. साताऱ्याला न जातां शिदू कोल्हापूरांतच वेड्या सारखा दिवस काढीत होता. निमाची एकदां गांठ घेऊन सर्व प्रकरणचा उलगडा करून घ्यावा, असा त्याचा वेत होता. निदान निमाचे दर्शन व्हावें, अशी त्याची फार इच्छा होती. अंत्रात्राईच्या देवळाभोवतालच्या रस्त्यानें त्यानें पुष्कळ चकरा मारल्या. पण प्रदक्षिणांचें पुण्य त्याच्या पदरीं पडलें नाहीं. निमानें नव्या संसाराला सुरवात केली होती.

एके दिवशीं त्याला वसंतराव रस्त्यांत भेटले. बोलावें कीं नाहीं, या विचारांत शिदू झुटमळला. वसंतराव त्याच्या पाठीवर थाप मारून म्हणाले, “गृहस्था, लग्नाला आलास, पण बोलायला कांहीं थांबला नाहींस. मिसेसनें तुमची बरेच वेळां आठवण काढली. एकदां या ना घरीं.”

शिदूनें मान हलवली. वसंतराव पुढें म्हणाले,

“भग काय, उद्यां येणार कां ? या, मी दिवसमर घरींच असतो. आणि-हो-उद्यां बी. ए. च्या परिक्षेचा निकाल आहे. पेढेच घेऊन या झालं ! आमचं तोंड गोड करा.”

एक बाची (बायकोची) परिक्षा हातची गेल्यामुळें दुसऱ्या बाच्या (B + A = वा) परिक्षेविषयीं शिदूला फारसा उल्हास वाटत नव्हता. निमाला एकदां डोळे भरून पहाण्यासाठीं तो जास्त उत्सुक झाला होता.

दुसऱ्या दिवशीं शिदू निमाला भेटण्यासाठीं वसंतरावच्या घरीं गेला. जिना चढून तो वर गेला. दार उघडेंच होतें. तो आंत गेला. बाहेच्या घरांत कोणीच नव्हतें. शिदू मुकाट्यानें खुर्चीवर बसला.

वसंतरावच्या खोलीचा जामानिमा पार बदलला होता. व्यवस्थितपणें मांडलेलें नवें फर्नीचर चमचम करीत होतें. दारांना व खिडक्यांना नवीन रेशमी पडदे सोडलेले होते. भिंतीवर लावलेल्या तसविरीत निमाच्या फोटोंची भर पडली होती. टेबलावरच्या फुलदाणींतलीं फुलें शिदूकडे पाहून हसत होतीं.

आंतल्या घरांतून बोलण्याचा व हमण्याचा आवाज शिदूच्या कानावर आला. वसंतरावच्या व निमाच्या गप्पा निर्बंधपणें चालल्या होत्या निमा मधून मधून हसत होती. शिदूच्या टाळक्यावर घणामागून घण बसूं लागले. त्याचा आपल्या कानांवर विश्राम बसेना. आपल्याला लग्नाच्या आणाभाका देणारी हीच कां ती निमा ? अखेरीला ही सर वळवाचीच ठरली का ?

इतक्यांत वसंतराव बाहेर आले. शिदूला पाहून ते म्हणाले,

“ आं हो ! पेढे आणले का नाहीं ? ”

“ अजून निकाल समजला नाहीं. ”

“ अग निमू, हें बघ बाहेर कोण आलंय. ”

“ कोण ? ” असें म्हणत निर्मलेनें हिरवे चुडे भरलेल्या हातानें पडदा बाजूला केला व ती बाहेर आली.

वसंतरावांनीं तिच्या खांद्यावर हळूच एक चापट मारली व ते म्हणाले,
“ अग, तुझे शिदोवा आहेत शिदोवा ! ”

कात टाकलेल्या नागिणीप्रमाणें निमाच्या अंगावर तेज चढलें होतें. नुकत्याच उमललेल्या व दहिवरानें भिजलेल्या कमळाप्रमाणें ती सुंदर दिसत होती. ती हसत हसत शिदूला म्हणाली, “ कां हो, आमच्यावर रागावलांत होय ? लग्नाला आलांत, पण एक शब्दहि न बोलतां परत येलांत. ”

“ छे, राग कुठला ? ” आवंढा गिळीत शिदू म्हणाला.

इतक्यांत रस्त्यावरून आवाज आला, “बी. ए.च्या परिक्षेचा निकाल ! ज्ञानप्रकाश, एक आणा !”

वसंतराव लग्नघातीने गॅलरीत गेले व त्यांनी त्या पोऱ्याला हाक मारली. एक आणा देऊन त्यांनी तो अंक घेतला. गॅलरीतच उभे राहून त्यांनी नावे पहावयास सुरुवात केली. त्यांना शिदूचे नांव सांपडलं नाही.

शिदूला दम निधेना. खुर्चीवरून उठून तो गॅलरीकडे निघाला. उंबऱ्यावरून पाय टाकताना त्याला टेंच लागली. तो तेथेच पायपुसण्यावर बसला. त्याच्या अंगठ्यातून रक्त वाहू लागलं.

निमा धांवतच आत गेली. एक काळ मिचकट फडकें घेऊन ती बाहेर आली. शिदूजवळ बसून ती त्याच्या अंगठ्याला तें फडकें बाधू लागली. बांधतां बांधतां ती म्हणाली, “दुसरें चांगलें फडकेंच सांपडेना. मग हें चुलीजवळचें सोधणेंच घेऊन आलें.”

शिदूने आपल्या अंगठ्याभोवती गुंडाळल्या जाणाऱ्या सोधण्याकडे पाहिले. लाजाहोमाच्या वेळी त्याने निमाला डोळे पुसण्यासाठी दिलेला तो त्याचा हातरुमाल होता.

उडा ण ट प्पू : : : ३

स्नेहलतनें प्रणयनिर्भर दृष्टीनें शशिकांताकडे पाहिलें.

...मृदुमधुर स्मित करतांना तिच्या डाव्या गालावर उमटलेल्या नाजूक खळीकडे बेभानपणें पहात उत्साह उद्गारला...

...शालन अजून कशी येत नाही असा विचार तो आपल्या खोलीत अस्वस्थ मनानें येरझारा घालीत होता. इतक्यांत दारावर टकूटकू असा आवाज झाला आणि...

...यापैकी कोणत्या वाक्यानें लघुकथेला सुरुवात करावी याचा विचार करीत मी येरझारा घालीत होतो. इतक्यांत दारावर टक्कट्क असा आवाज झाला आणि माझे संपादक-मित्र आंत आले.

“या. मी तुमच्याच कामाचा-लघुकथेचा विचार करीत होतो.”

“छान ! काय नांव आहे गोष्टीचं ? ”

“ गालावरली खळी. ”

आरामखुर्चीवर अंग टाकीत संपादक म्हणाले, “ कॉलेजमधली प्रणयकथा । दिसते ? ”

“ बरोबर ओळखलंत. तुम्ही संपादक लोक म्हणजे भारी चाणाक्ष ! ”

मी केलेल्या स्तुतीनें खूष होण्याऐवजीं संपादक गंभीर झाले आणि ब्याख्यान देण्याच्या अवसानांत बोलूं लागले,

“ हिदुस्थान हें एक भलें मोठें कॉलेज असून त्यांत वीस कोटि तरुण व वीस कोटि फॅशनेबल सुंदर तरुणी शिकत आहेत व ते एकमेकांवर प्रेमाशिवाय दुसरं कांहीं करीत नाहीत, अशी तुम्हां लेखकलोकांची कल्पना दिसते. तुम्हांला पुण्या-मुंबईच्या बाहेर पडायला नको. देशांत काय चाललंय, लढाईनं कोण दाहाःकार उडवलाय, लोकांचे किती हाल होताहेत-या गोष्टींकडे तुम्ही लक्ष देत नाही. जरा हिंडा, फिरा, डोळे उघडून पहा. ”

“ हिंडाफिरायला पैसे पडतात म्हटलं. तुम्हांला स्वस्त्यांत गोष्टी पाहिजेत. तुमचा प्रेमोपहार म्हणजे पंधरा रुपये ! ” मी खवचटपणानें म्हणालों.

“ आम्हांला चालू परिथितीवर चुरचुरीत गोष्टी पाहिजेत. द्या एक लिहून. प्रवास करा. सगळा खर्च मी देईन. ”

“ मला नुसता आशीर्वाद नको आहे. तुम्ही संपादक लोक म्हणजे महाचिक्कू. ”

संपादकांनीं उसळून खिशांत हात घातला व पन्नास रुपयांच्या नोटा माझ्या पुढ्यांत टाकीत ते म्हणाले, “ हे ध्या अगाऊ. आणखी खर्च लागला तर कळवा. पाठवून देईन. ”

एवढें बोलून ते निघून गेले. त्या नोटांकडे पाहून मी विचारांत पडलों. चालू परिस्थितीवर चुरचुरीत गोष्ट ! कशी काय लिहायची बुवा ती ?

संपादकांनीं पैसे दिलेत. प्रवास तर करायला हवा ! कुठें जावें ? कुठें गेल्यानें चालू परिस्थितीचें निरीक्षण करतां येईल ? आणि चालू परिस्थिती म्हणजे काय ? आम्हीं इतक्या गोष्टी लिहिल्या त्या काय साऱ्या ऐतहासिकच ? म्हणे प्रवास करा ! पैसेहि घेऊन बसलों. व्यापच झाला हा !

कोल्हापूरला माझे एक मेव्हणे राहातात. 'आमच्याकडे या' असें त्यांचें बऱ्याच दिवसांचें टुमणें होतें. अमक्याच ठिकाणां प्रवास करा अशा संपादकांनीं अट घातलेली नाही. जावें झालें कोल्हापूरलाच. गोष्टीचें पुढे पहातां येईल. सध्या फुकटांत प्रवास तर करून घ्या ! अखेरीस मी कोल्हापूरला जाण्याचा बेत कायम केला.

रात्री साडेनऊ वाजतां मी पुणें स्टेशनवर गेलों व कोल्हापूरचें इंटरचें तिकीट काढलें. हमालाच्या डोक्यावर वॅग व होल्डऑल देऊन मी शेवटच्या प्लॅटफॉर्मवर गेलों. गाडी उभी होतीच. तिसऱ्या वर्गाचे डबे माणसांनीं इतके गच्च भरले होते, कीं त्यांत अक्षरशः उभें राहायलाहि जागा नव्हती. इंटरचे दोनच डबे होते. त्यांत दाटीवाटीनें बसलेल्या उतारूंकडे पाहून मला आंत शिरण्याची इच्छाच होईना. दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत मात्र गर्दी नव्हती. एक तर अगदीं रिकामाच होता. त्या डब्यांत सामान टाकून मी तिकीट बदलून आणले. हो, उगीच काटकसर कशाला ? होल्डऑल पसरून मी झककपैकीं तण्णायून दिली.

दहा वाजतां गाडी ढळली. तोपर्यंत दुसरें कोणच डब्यांत आलें नाही. गाडी डकाव डकाव करित चालू लागली. मी आरामशीरपणें झोपून राहिलों.

मधेंच मला जाग आली. मी मनगटावरल्या घड्याळांत पाहिलें. बारा वाजून गेले होते. गाडी कोणत्या तरी फडतूस स्टेशनवर उभी असावा. चोहीकडे सामसूम होती. शिष्टीचा आवाज झाला. गाडी हळू लागली. इतक्यांत कब्याचें दार उघडून एक बाई आंत आली. इकडे तिकडे पाहून ती माझ्या

समोरच्या बाकावर बसली. मी डोळे किलकिले करून तिच्याकडे पाहू लागलों.

ती बाई अगदी तरुण होती. बाई कसली ? मुलगाच म्हणा ना ! आपल्या इरकली लुगड्याचा तिनें डोक्यावरून पदर वेतलला होता. गळ्यांत एकदोन दागिने होते. मराठमोळा पद्धतीची दिसली ती मला. चेहरामोहरा पुष्कळच सुंदर होता.

तिच्या गोऱ्यापान हातांवरले हिरवे चुटे विजेच्या प्रकाशात चमकत होते. नुकतेच लग्न झालेलें असावें. पण...पण मग ही अगदीं एकटी कशी ? आणि बरोबर सामानहि नाही. शिवाय ती बरीच वावरलेली दिसली. कांहीं भानगड तर नसेल ? बहुतेक ही पळून जात असावी. बहुतेक कां ? नक्कीच. आणि या डब्यांत तिच्याबरोबर मी एकटाच ! ही फुकट बलामत अंगावर यायची ! दुर्दैवा आंतून मला दरदरून घाम आला.

गाडी थांबली. ती बाई उठून दाराजवळ गेली व बाहेर डोक्यावुं लागली. याहि स्टेशनवर सामसूम होती. गाडी बराच वेळ उभी होती व ती बाईहि तशाच उभी होती. गाडी हळू लागली. ती बाई मागे सरकली. दार उघडून एक धटिंगण इसम आंत शिरला. त्याची ती वाढलेली दाढी आणि राकट चेहरा पाहून मी गांगरूनच गेलों. अंगांत एक सदरा व जाकीट आणि पायांत पठाणी पायजमा व चढाव असा त्याचा विचित्र पोशाक होता. या इसमाचें दुमऱ्या वर्गाच्या डब्यांत काय काम ? आतां काय होणार ? कोणत्या मुहूर्तावर प्रवासाला निघालों असें मला झालें !

त्या इसमानें एकवार माझ्याकडे न्याहाळून पाहिलें व तो घोगरट आवाजांत बोलला, “ हा मुडदेकरास झोपलेला दिसतो. ”

किंचित् किलकिले ठेवलेले डोळे मीं गप्पदिशी मिटून घेतळे व झोपेचें सोंग चाळू ठेविलें.

आता या बाईचें काय होणार ? हा मनुष्य तर नेबर एकचा उडाणटप्पू दिसतो ! ही बाई एकटी. मी हा असा झोंपेंत. हा धटिंगण या बाईच्या अंगावर हात टाकणार. ही ओरडणार. मग मात्र आपल्याला उठावें लागणार. पण उठून काय करणार ? या इसमापुढें आपला कसा निभाव

लागणार ? किंकाळी ऐकण्यासाठी कान सरसावून मी तसाच पडून राहिलों. पण पांच मिनिटे गेली तरी डब्यात अगदी गडीगुप्प शांतता.

आ णखी पांच मिनिटे गेली. मग मात्र मला राहवेना. मी डोळे किंचित् उघडले आणि तो प्रकार पाहून स्तंभितच झालों !

तो उडाणटप्पू समोरच्या बाकावर पसरलेला होता. त्याचें डोकें त्या बाईच्या मांडीवर होतें आणि तिचा डावा हात तो आपल्या दोन्ही हातांनीं कुरवाळीत होता. त्याचे डोळे तिच्या चेहऱ्यावर खिळलेले होते. त्याच्या नजरेतला रानदांडगेपणा पुरता-पुरता विरघळून गेलेला होता. त्याचें नाक तरतरीत व कपाळ उंच होते. एकंदरीनें दिसायला तो तसा वार्डट नव्हता.

ती बाई आपला उजवा हात त्याच्या पिंजारलेल्या केसांवरून फिरवीत होती. तिच्या गालांवरून अश्रू ओघळत होते. तो प्रकार पाहून माझें डोकें मुन्न झालें.

हा वाह्यात माणूस कोण ? ही बाई तर चांगली घरंदाज दिसते. हीं दोघे कुठें पळून जात असावीत ? आणि ही अशीं अगदीं गप्प कां ? ही काय मानगड ? मीं डोळे मिटून घेतलें.

अशीं पांच मिनिटे गेली. पुन्हां डोळे उघडून पहाणें मला प्रशस्त वाटलें नाहीं. मीं हलकेच कूस बदलली आणि त्यांच्याकडे पाठ फिरवली. थोड्याच वेळांत मला शोपेनें घेरलें.

मला पुन्हां जाग आली. किती वाजले होते कुणास ठाऊक ! पण डोळे न उघडतांच माझ्या छातींत दचका भरला. माझ्या डोक्याखालीं काहींतरी मऊ आणि ऊबदार असें लागत होते. ती माझी उशी नव्हती हें खास. आणि माझ्या केसांवरून कुणाचा तरी हात फिरत होता. स्वप्न तर नाहीं ? पण छे ! मला खडखडून जाग आली होती. मनाचा हिऱ्या करून मीं डोळे उघडले; आणि खात्रीच झाली माझी ! माझें डोकें त्या बाईच्याच मांडीवर होतें आणि ती हळुवारपणें माझ्या केसांवरून हात फिरवीत होती. काहींतरी अद्भुत चमत्कार होऊन आमच्या आत्म्यांची अटलाबदल तर नाहीं झाली ? मीं हळूच हनुवटीला हात लावून पाहिला. हाताला दाढी लागली नाहीं, तेव्हा कुठें मला जरा हुश्र वाटलें !

आणि तो काळभैरव कुठें गेला ? झोपेंतच असल्यासारखें दाखवून मीं कूस बदलली. समोरचा बाक रिकामा होता. आम्हां दोघांशिवाय डब्यांत कुणीच नव्हतें. उतरला वाटेंत तो ? पण तो जर पुन्हां आला आणि त्यानें हें पाहिलें तर ? माझी छाती धाडधाड उडूं लागली.

प्रथमदर्शनीं ही बाई किती सोज्वळ दिसली ! त्या उडाणटपूबरोबरचा तो प्रकार पाहिल्यावर माझें तिच्याविषयींचें मत बदललें होतें म्हणा. पण हा काय प्रकार ? मी कोण ? ही कोण ? तो इसम गेल्याबरोबर ही मला पकडते काय नी माझें डोकें मांडीवर घेते काय ! जगांत इतक्या वाईट बाया असतील अशी माझी कल्पना नव्हती. पण आतां पुढें काय ? आमच्या सौभाग्यवतीला हा प्रकार कळला म्हणजे आटोपलाच सारा कारभार !

जराशानें गाडी थांबली. बाहेर कुणीतरी 'भिलवडी, भिलवडी' असें ओरडलें. आता मात्र मला राहावेना. मीं डोळे सताड उघडले. पहाटेचा प्रकाश बाहेर फाकूं लागला होता. डब्याच्या दाराबाहेर दोनतीन माणसें उभीं होती. तीं आपसांत हळूहळू बोलत होती व मधूनमधून आमच्याकडे पहात होती. मीं त्या बाईच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें. ती फारच कावरीबावरी झालेली दिसत होती. मी जागा झालों आहे हें तिच्या लक्षांत आलें होतें. पण तिची दृष्टि माझ्याकडे नव्हती. मी डोकें उचलणार इतक्यांत ती दाबलेल्या आवाजांत म्हणाली,

“ खबरदार ! उठूं नका. हळूं नका. ”

तिनें दुलई वर ओढून माझ्या तोंडावर टाकली. म्हणजे हा जुलूमच झाला ! मी तोंडावरली. दुलई काढणार इतक्यांत डब्याचें दार वाजलें व कुणीतरी आंत आले. आतां काय करवें ? मी निपचीत पडून राहिलों. गाडी सुरू झाली. डब्यांत शिरलेला मनुष्य समोरच्या बाकावर बसलेला असावा असें मला वाटलें.

हा नर्वान मनुष्य कोण ? ही बाई माझ्यावर अशी वळजबरी कां करते ? आणि उटायला लागलों तर बेशक दरडावते ! अगदीं कहर झाला ! झक मारली आणि प्रवासाला निघालों. लपेटलेल्या दुलईंतून संपादकांना शिव्या देण्याचें कार्य मी करूं लागलों.

असा किती वेळ गेला कुणास ठाऊक ! पुन्हां गाडी थांबली. बाहेरच्या बाजूला कुणीतरी 'भिरज' म्हणून ओरडलें. डब्याचें दार वाजलें. तो मनुष्य खाली उतरला असेल अशी मी कल्पना केली. शिष्टीचा कर्कश आवाज झाला. पाठोपाठ बुटांचा खाडखाड असा आवाज आला. चागलीं चारपांच माणसें धावत आलीं असावीत. कुणीतरी कर्कश आवाजात ओरडलें,

“व्हा पुढ. पकडा त्या हरामखोराला.”

त्या दिवशीं माझे जे सतरा सोपस्कर झाले ते मी या जन्मांत विसरणार नाहीं. मी तोंडावरली दुल्ड दूर केली. माझ्यासमोर तीनचार पोलीस उभे होते. त्यांनीं मला खस्सदिशीं उठविलें. साध्या पोशाखातला एक मनुष्य पुढें आला व त्यानें घाईघाईनें माझ्या हातांत बेड्या अडकविल्या. तो मनुष्य बहुधा फौजदार असावा आणि भिलवडी स्टेशनपासून त्यानेंच आम्हांला सोबत केली असावी. एव्हांनां डब्याबाहेर बध्या लोकांची खूपच गर्दी जमली होती. मी इतका गांगरून गेलों हातों, कीं माझ्या तोंडून शब्दच बाहेर पडला नव्हता. तो मला खालीं उतरायला सांगू लागला, तेव्हां मी म्हणालों, “अहो, हें काय ? मला कां पकडतां ?”

“काय कांगावा करतो लेकाचा !” तो गृहस्थ बोलला. बाकीचे पोलीस फिदी फिदी हसू लागले. मी त्या बाईकडे पाहिलें. ती डब्याच्या खिडकीजवळ पाठमोरी उभी होती. जणू काय कांहींच झालें नाहीं असा तिचा आविर्भाव होता. एका पोलीसानें माझा होल्ड-ऑल गुंडाळून घेतला, दुसऱ्यानें बॅग उचलली व आम्ही खालीं उतरलों. पुढें एक पोलीस मागें एक पोलीस आणि त्या गृहस्थानें मला दंडाला धरलेलें-अशा थाटांत मी चालू लागलों. जमलेल्या गर्दीतल्या लोकांचे चेहरे आश्चर्यानें प्रश्नचिह्न झाले होते. त्यांनीं भराभर बाजूला सरून आम्हांला वाट करून दिली. एकदोघजण उद्गारले, “जंटल-मन डाकू दिसतो !”

त्यांनीं मला पहिल्या वर्गाच्या वेटिंग रूममध्ये नेलें. त्या गृहस्थानें मला एका खुर्चीवर बसविलें व एका काढणाने मला त्या खुर्चीशीं गच्च बांधून टाकलें. फौजदारच होते ते गृहस्थ.

“काय रे ए बदमाश, आज अगदीं जंटलमनचा रुबाव आणलास ! काय बेत आहे ? पण माझ्या तावडीतून सुटतोस होय ? अखेरीस पकडला

की नाही ? बाकी फार छळलंस अं बाबा. माझी नोकरी जायची वेळ आली होती. ”

एवढें बोलून फौजदारसाहेबांनीं बाकीच्या पोलिसांना माझ्यावर नीट लक्ष ठेवण्यासाठीं बजावलें व ते निघून गेले. मी चालू परिस्थितीवर विचार करीत बसलों. चालू परिस्थिति !

मी बराच वेळ त्या खुर्चीवर अवघडल्यासारखा बसलों होतो. माझ्यावर पहारा करणारे पोलीस हसतगिदळत धिड्या फुंकीत होते. सुमारे दोन तासांनीं फौजदारसाहेब धाईघाईनें आले व त्यांनीं मला बाघलेली दोरी सोडायला मुरवात केली. माझ्या हातांतल्या वेड्या काढून घेऊन ते म्हणाले,

“ कांही मिस्टर, तुमचं नाव काय ? ”

मी माझे नांव त्यांना सांगितलें. ते पुढें म्हणाले, “ मग तुम्ही हें आम्हांला अगोदरच कां नाही सांगितलें ? ”

“ मी सांगत होतो, तर तुम्हीं लक्षच दिलें नाही. ”

“ आमची चूक झाली हं. त्या बयानं मला चांगलंच बनवलं. माफ करा. चलारे. ”

मला बोलायला सवड न देतां फौजदार त्या पोलिसांना बरोबर घेऊन गेले. माझे सामान तिथेंच होतें. मी होल्डऑलला टेकून स्वस्थ पडून राहिलों. हातापायांना अशी रग लागली होती कीं विचारूं नका !

सुमारे अर्ध्या तासांनीं मी बाहेर पडलों व चांगला दोन कप चहा ढोसला. कोल्हापूरची गाडी कोल्हांच निघून गेली होती. पुण्याकडे जाणारी गाडी लवकरच येणार होती. झाला एवढा प्रवास बस झाला ! आतां कोल्हापूर नको अन् बिलापूर नको ! पुण्यालाच परत सायसंगीत जाऊन पोचलों तर नशीब ! मी पुण्याचें दुसऱ्या वर्गाचें तिकीट काढलें.

जराशानें गाडी आली. दुसऱ्या वर्गाचा एकच डबा होता आणि तो रिकामा होता. सामान आंत टाकून मी त्या डब्यांत बसलों. गाडी सुटायला अजून पांच मिनिटें अवकाश होता. इतक्यांत दार वाजलें. ‘ चला, सोबत झाली, ’ असें वाटून मला हाथसें वाटलें. मी मान वर करून पहातो, तों

ती बाईं समोर उभी ! अजून हिनें माझा पिच्छा सोडला नाहीं म्हणजे काय !
मी संतापानें तिला कांहीं बोलणार इत्क्यांत ती हात जोडून म्हणाली,

“ माफ करा हं. तुम्हांला माझ्यामुळं फारचं त्रास झाला. ”

“ आणि तुझा तो उडाणटप्पू कुठं आहे ? ”

“ ते सातारा जिल्ह्यांतल्या तरुणांच्या इदयांत आहेत. त्यांना पकडून देणाऱ्याला पांचशे रुपयांचें इनाम लागलें आहे. पण यांनीं जंगजंग पछाडले तरी त्यांचा पत्ता लागणार नाहीं. तुम्ही मात्र बहिणीचा दुवा घेतलात. ”

“ हा चांगला न्याय ! ” कांहीतरी बोलायचें म्हणून मीं बोललों.

“ त्यांना पकडण्यासाठीं यांनीं माझ्यावर पाळत ठेवली होती. यांना वाटलं ते मला भेटायला कधीतरी घरीं येतील. आमची गाडींत भेटण्याची युक्ति कुणालाच माहीत नव्हती. पण या मेल्यानं मधल्या एका स्टेशनवर मला अवचित पाहिलं. मग त्याच्या लक्षांत आलं. हे लगेच दुसऱ्या बाजूनं उतरून गेले आणि मग त्यांचा पाठलाग होऊं नये म्हणून यांना फसविण्यासाठीं मी... ”

इत्क्यांत गाडी सुटण्याची शिष्टी वाजली. ती पुढें म्हणाली,

“तुम्हाला मात्र त्यामुळं फारच त्रास झाला. मला धर्माची बहीण समजा.”

“ बरं, बरं ! तुम्ही उतरा आता. गाडी सुटेल. ”

ती जाण्यासाठीं वळली, पण लगेच माघारीं फिरून म्हणालीं,

“ मला माहीत आहे, तुम्ही जागे होतां म्हणून. पण आमचं लग्न होऊन एकच महिना झाला होता. अन् लगेच यांच्यावर वॉरंट सुटलं. म्हणून मग...मग...माफ करा हं ! ”

गाडी हलूं लागली होती. ती चट्टिशी खालीं उतरली व दिसेनाशी झाली.
आणि अखेरीस ती गोष्ट लिहायची तशीच राहून गेली.

म्हा तार पण ची शि कार : : : ४

या तरुण लोकांची मोठी चैन असते ! लग्न म्हणजे यांच्या हातचा मळ. पोरी भराभर सांगून येतात. त्यांच्यातून एखादी पसंत केली की झाले काम ! वाजली टाळी ! म्हणजे मी त्यांचा हेवा करतो असे नाही; पण आम्हां म्हातान्या विधूर लोकांचे भारी हाल होतात. लग्नासाठी जीव हपापलेला असतो. पण एका पोरीचा बाप आमच्या घराचा उंबरा चढेल तर शपथ ! त्यांतल्या त्यांत चाळिशीच्या आत असलेले विधूर खपून जातात. पण चाळिशी उलटली की बायको मिळविण्याचे काम मोठे कठीण होऊन बसते ! तेंहि साहजिकच आहे म्हणा. म्हातारा कुत्रा शिकारीला निघाला म्हणजे त्याच्या हातांत ससा कुठला लवकर सापडायला !

आता माझीच गोष्ट घ्या ना ! मी कांहीं तसा फारसा म्हातारा नाही. नुकतेच पंचेचाळिसावे वर्ष उलटले माझे. केसहि कांहीं सगळे पांढरे झाले नाहीत. आणि अलीकडे पोरासोरांचे केस पिकून डोक्यां पांढरी फक्क दिसतात; तर आमचे काय एवढे मोठेसे ! बरे, माझ्या डोक्यावर अर्धेअधिक टक्कल पडलेले असल्यामुळे त्या ठिकाणचे केस पांढरे होते की काळे हेहि कळायला कोणाला कांहीं मार्ग नव्हता. तब्येतहि तशी कांहीं वावगी नव्हती. पोराबाळांचे लचांडादि पाठीमागे नव्हते. झाली होती तीनचार, पण ती तिच्या-अगोदरच आटोपली होती. इतके असूनहि बायको मरून दोन वर्षे झाली तरी एकाहि पोरीचा बाप माझ्याकडे फिरकला नाही.

एका पोरीने त्यांचेहि बरोबर आहे. कारण मी पडलों शाळामास्तर. पगार म्हटला म्हणजे माझ्या वयाच्या इतक्याच टिकल्या पदरांत पडतात. पैशाचा महिमा हा असा आहे. असेल पैसा तर या आणि बसा ! घरदार, शेतीभाती असती तर लागले असते लोक मागे. तरी बरे, कां कुमारी-विधवा, गरीब-श्रीमंत, सुरुप-कुरूप हे कसलेहि भेद न ठेवण्याचे उदार धोरण मी स्वीकारले होते. पण ते कांहीं जमेना ! मनांत वाटे, असावी बायको. पण ती

आणावयाची कोठून ? पुष्कळ वाट पाहिली आणि शेवटी तो नाद सोडून द्यायच्याच बेतांत आलों होतो; पण दिला अखेरीस नशिवानें हात आणि आली संधि चालून. तीच गोष्ट सांगणार आहे मीं आतां तुम्हांला.

तुम्ही म्हणाल, लागला हा प्रेमाची गोष्ट सांगायला. पण तसें घाबरण्याचें कांहींच कारण नाही. अहो, लग्नाचा आणि प्रेमाचा काय संबंध ? मीं द्यायको कशी पटकावली याची हा सारी हकीकत आहे. म्हणजे आम्हां म्हाताऱ्यांना प्रेमचीम करतां येत नाही असें मात्र समजूं नका हं ! प्रेम करून करून मुरब्बी झालेले लोक आम्ही. प्रेमाच्या बाबतीत तसे फार खर्षा. या पोरानोरांनीं काय प्रेमाच्या गोष्टी कराव्यात आमच्यापुढें ! वरें, तें असो !

आमच्या शाळेपासून पांच मिनिटांच्या रस्त्यावर एका दुमजली घरांत राहात होतो मी. माडीवरली कोपऱ्यांतली एक खोली भाड्याने घेतली होती. ती गेल्यानंतर संसारांतून मनच उठलें. कामापुरतें सामानसुमान ठेवून बाकीचे पुं.कून टाकले आणि या जागेत राहायला आलों. सकाळीं उठून प्रातर्विधी उरकून एकटेंच वांहीतरी वाचीत पडावें; दहा वाजतां खाणावळीत जाऊन तुकडा मोडून तमेंच परभारें शाळेंत जावें आणि शाळा सुटल्यावर कुठेंतरी पाय मोकळे करून पुन्हा खाणावळीला भेट देऊन परत खोलावर येऊन पडावें, हा माझा नेहमीचा क्रम. तिचा फोटो मोठा करून भिंतीवर लावला होता; त्याला दर गुरुवारी एका दिडकीचा हार घालायला मात्र मी विसरत नसे. सति सावित्री होती विचारी. फार खस्ता खाल्ल्या तिनें. गेली सोडून, करायचें काय ? तिच्या फोटोकडे पाहून पूर्वीच्या आठवणी मात्र नेहमीं डोक्यांत येत. अंगावरचें पांघरूण ओढून तिनें मला रोज सकाळीं उठवावें आणि अंधरुणांत चहाचा कप माझ्या तोंडाला लावावा. एखादे दिवशीं माझ्या आग्रहाखातर तिनें मला आंघोळसुद्धा घालावी. पिशवी घेऊन तें मंडईला भाजी आणायला जाणें, तिनें केलेली चविष्ट आमटी भुरकून भुरकून खाणें, त्या गप्पा, ती चेष्टामरकरी, ... जाऊं द्या; आता त्याचें काय होय ! एकंदरीत काय, कीं बायकोशिवाय संसारांत राम (कीं सीता ?) नाही आणि म्हणून पुन्हां या लग्नाच्या फंदांत पडलों. स्नातारपणीं जिवाभावाचें माणूस जवळ असावें.

एक एक दिवस असा कोरडा कोरडा चालला होता. शेवटीं आली संधि चालून, हें मी सांगितलेंच तुम्हाला. त्याचें असें झालें—

मी राहात होतों त्या माडीवर आणग्वी एका विन्हाडाची सोय होती. ती जागा बरेच दिवस रिकामी पडली होती आणि त्यामुळेंच मला जास्तच एकटे एकटे आणि भकास वाटत होतें. शेवटीं एक दिवस त्या शेजारच्या खोलींत सामानाची खडखड ऐकूं आली. म्हटलें, विन्हाड आलें, चला, बरी सोबत झाली. इनामिन दोन माणसें होती तीं. सुंदराबाई आणि त्याचा अकरावारा वर्षाचा भाचा शांताराम. सुंदराबाईना पाहिल्याबरोबरच माझें त्यांच्याबद्दल भारी अनुकूल मत झालें. विधवा होती विचारी. रंग गोरा असल्यामुळे कपाळ जारतच फटफटीत दिमत असे. शरीर जरा स्थूल-म्हणजे लहू या सदरात मात्र जमा नही अं ! चेहऱ्यावर पोक्तपणा, साधी राहाणी. अगदी योग्य माणूस. हातात चागल्या आगळ्यासारख्या जाड गोठपाटल्या होत्या. पोरगाहि मोठा चुणचुणीत होता. सुंदराबाईना सांगून मी त्यांचें नांव आमच्या शाळेंत घातल.

एकंदरीत सर्व ठीक आहे असें मी ठरवलें आणि आणि कार्याला लागलों. प्रथम शांतारामला आमच्या शाळेंतून त्याला लागणारी सर्व पुस्तकें पुकट देवविली आणि रोज सकाळीं त्याला घेऊन एक तास बसूं लागलों. सुंदराबाईनी या गोष्टीला सुरवातीला जरा आढेवेढे घेतले. पण शिकवणीचा एक पैसाहि मी घेणार नाहीं, हें समजतांच त्यांनी या गोष्टीला संमति दिली. शांतारामकडून मी त्याची सर्व माहिती काढून घेतली. सुंदराबाई फारसें बोलत नसत माझ्याशीं. बोलत तें अगदीच मामुली असे. माझ्या अंदाजाप्रमाणें बाई चांगलीच पैसेवाली पण खर्चायला चिक्कू अशी होती. मूलवाळ नसल्यामुळें बहिणीच्या मुलालाच त्यांनीं जवळ ठेवलें होतें. वास्तुपुस्त करायला घरी बडीलधारीं माणसें कोणी नव्हतीं.

सुंदराबाई सौभाग्यवती झाल्यानंतर आमचा संसार कसा चालेल याचीं कल्पानाचित्रें मी पावल्या वेळांत रेखाटूं लागलों. निराशामय वातावरण नाहीसें झाल्यामुळें आतां दिवस जरा बरे जाऊं लागले होते. पण खुद्द कार्याला अजून म्हणावी अशी सुरवात झाली नव्हती. सुंदराबाई अजूनहि अगदीं आल्या दिवसाइतक्याच परकेपणानें वागत होत्या. शांतारामला रोज खाऊ

देऊनहि काहींच प्रगति झाली नव्हती ! पण एवढ्यांतच निराश होण्याइतका काःच्या दिल्याचा नव्हतो. बराचसा विचार करून मी एक कार्यक्रम ठरवून टाकल्या आणि त्याप्रमाणे कामाला लागलों.

ज्यांना आवाजाची देणगी आहे अशाच मागसांनीं फक्त गाणीं म्हणावीत आणि आमच्यासारख्या भमाऱ्या आवाजाच्या माणसांनीं काय गाणीं म्हणूं नयेत असं थोडेच आहे ! अहो आम्हांलाहि गाणीं म्हणतां येतात. म्हणतां येतात म्हणजे काय—म्हणायला सुरवातच केली मी—

प्रीति मिलेल का हो याजारीं

प्रीति मिलेल कां हो शेजारीं ?

‘शेजारीं’ या शब्दावर जोर देऊन हें गाणें घोळायला सुरवात केली. अगदीं पिट्टा पाडला त्याचा. पण सुंदराबाईंच्या चेहऱ्यावर त्याचा कांहींच परिणाम होतोसा दिसेना ! नंतर मग—

नच सुंदरि, करुं कोपा

मजवरि धरि अनुकंपा !

या दोन ओळींवर झोड उठविली. या ओळीं म्हणतांना कोणत्या शब्दावर जोर दिला असेल, हें आता तुम्हीच सांगा ! तरीहि पण अनुकंपेचा एक पिंढी उद्भवण्याचें लक्षण दिसेना. पण निराश न होता रोज एक नवें गाणें (साजेसें) शोधून काढून तें हवेंत फेकण्याचा क्रम चालू ठेवला. ‘कर्मण्येवाधिकारस्त’ असें कायसें भगवान् श्रीकृष्णांनीं गीतेंत सांगितलें आहे ना ! अर्थात् फलावर नजर न ठेवण्याचें श्रीकृष्णाचें धोरण मला पसंत असणें शक्य नव्हतें.

नंतर मग निराळ्या दिशेनें प्रयत्न करायला सुरवात केली. एक दिवस लायब्ररींत जाऊन तिथलीं पुस्तकें उचललीं आणि त्यांतलीं दोनतीन वेचक अशीं निवडून घरीं आणलीं. त्यांत एक हडपांचीहि कादंबरी होती. ती पुस्तकें शांतारामजवळ देऊन त्याला तीं मावशीला वाचायला दे असें सांगितलें.

दुसऱ्या दिवशीं तीं पुस्तकें गेलीं तशींच परत आलीं !

“काय रे, झालीं का वाचून इतक्यांत ?” मीं विचारलें.

“मावशी म्हणाल्या, ‘असलीं चावनट पुस्तकं पुन्हां आणूं नकोस!’”
शांताराम उत्तरला,

जड अंतःकरणानें मीं तीं पुस्तकें परत करून टाकलीं. एक एक उपाय फसत चालले. अजूनहि त्या शिलेला घाम फुटेना !

एक दिवस शांतारामचा हात हातांत धरून मी त्याकडे पुष्कळ वेळ निरखून पहात बसलों. त्याच्या बोटांवरचे शंख आणि चक्रे मोजलीं. एका कागदावर बराच वेळ आकडे मोडले आणि त्याला त्याच्या आयुष्याची उज्ज्वल रूपरेखा सांगितली. अशा प्रकारें अस्मादिकांची स्वारी भविष्यवादी बनली. हा त्राण मात्र छान लागू पडला. संध्याकाळीं शाळेंतून परत आल्यावर (अलिकडे मी फिरायला जात नसे.) शांताराम खोलोंत आला आणि म्हणाला,

“मास्तर, तुम्हाला मावशींनी बोलावलय्.”

अंगावरचे कपडे उतरून तोंडानें शीळ घालीत मी त्यांच्या खोलींत शिरलों. इतके दिवस शेजारीं राहून त्या बयनें आत काहीं बोलावले नव्हतें मला. स्वच्छ घासलेलीं भाडीं भिंतीवर हारीनें लावलेलीं होतीं. शेणानें सारवलेली जमीन हिरवीगार व स्वच्छ दिसत होती. सामान भरपूर पण आटोपशीर जागेंत शिस्तीनें लावलेलें होतें. हा शिस्तीचा हात माझ्या घरांतून केव्हां फिरेल याचा विचार करीत मी उभा राहिलों. सुंदराबाईंनीं मला बसायला एक पाट दिला आणि शेगडी पेटवून चहाचें आघण ठेवलें. चहा होईपर्यंत इकडच्या तिकडच्या मामुली गोष्टी झाल्या. चहा झाल्यानंतर मुद्याची गोष्ट निघाली.

“मास्तर, तुम्हाला हात पाहतां येतो म्हणे ?”

“नाहीं, तसं काहीं नाहीं. पण समजतं थोडंसं” मी विनयानें म्हणालों.

“आमच्या शांतारामचं कसं काय आहे ?”

“वा वा, हें काय विचारायचं ! भाग्यवान आहे पोरगा. त्याच्या हातावर साडेसात चक्रे आहेत. खूप शिकेल. अगदीं बी. ए., पी. सी. शेड्. ची परीक्षा पास होईल. हजारानीं पगार मिळवील.”

“अस्सं !” सुंदराबाई आनंदातिशयानें उद्गारल्या.

“रेशाच सांगताहेत हातावरल्या. घरदार, इस्टेट चांगली कमावील. अगदी आईबापांचं, मावशीचं नांव काढील.”

“बरं झालं बाई !” हर्षातिरेकानें आतां काहींतरी बोलायचे म्हणून सुंदराबाई बोलल्या. सगळेंच चागलें सांगितले तर शंका येऊं नये म्हणून मीं ऐक खुसपट काढलें—

“एक मात्र वाईट आहे...”

“अगऽबाई ! सांगा मास्तर काय तें ?”

“त्याचं असं आहे, बायका कांही टिकायच्या नाहीत या पोराच्या. चांगल्या दोन तीन बायका खाईल.”

उरावरचें ओझें उतरल्यासारखा निःश्वास टाकून सुंदराबाई म्हणाल्या,

“एवढंच ना ! मला वाटलं दुसरं काय !” नंतर शांतारामाकडे वळून,
“काय रे ए गुलामा ! बायका खाणार होय तूं ?”

तें पोर काय बोलणार ? लाजेनें त्याचा अगदीं टोमॅटो झाला ! बायको म्हणजे एक टपोरी पिवळीधमक काकडी असून ती आपण दातांनीं करंडीत आहोंत अशी भावना झाली असेल त्याची ! नंतर पुढें हात करून सुंदराबाई म्हणाल्या,

“मास्तर माझा हात पहा ना जरा ! माझं भेलीचं काय नशीब पाह्यचं... पण आपलं वाटतं जरा.”

पाटावरून पुढें सरकून मीं त्यांचा गुबगुबीत लालबुंद हात हातांत घेतला आणि निरखून पाहूं लागलों. त्या जाडजूड गोठपाटल्या किती भारांच्या असाव्यात याचा हिशेब करीत मी म्हणालों,

“वाः ! अगदीं छानच हात आहे.”

सुवार्ता ऐकण्याच्या अपेक्षेनें त्यांनीं आपले डोळे माझ्या चेहऱ्याकडे लावले होते. रेशा पाहण्याच्या निमित्तानें मी तो हात माझ्या हातात चाळवीत होतों. आज दोन वर्षांनीं स्त्रीचा स्पर्श झालेला ! माझ्या अंगांतून घामाच्या धारा वाहू लागल्या.

परंतु एखाद्या कासाराच्या हातांत बांगड्या भरायला हात द्यावा त्याप्रमाणें सुंदराबाई निर्भिकार बसल्या होत्या. तें पोरगें मी काय सांगतों तें ऐकण्यासाठीं मधूनमधून पुढें तोंड घालीत होते. असा बराच वेळ झाल्यावर अधीर होऊन त्या म्हणाल्या,

“ कां हो, नांगा ना कांहींतरी. ”

एक भला मोठा आंबडा गिळून मीं धोतराच्या सोग्यानें कपाळावरच्या घाम पुसला आणि शांतारामला उद्देशून म्हणालों,

“ तूं बाहेर जा पाहूं जरा. तें बघ रस्त्यावर काय वाजत आलय् तें ! ”

तें पोरगें कांहीं हलेना ! मीं त्याला पुन्हां जायला सांगितलें. शेवटीं सुंदराबाईनीं त्याला बाहेर जाण्यासाठीं खडसावल्यावर तो बाहेर गेला. अगोदर मिळविलेल्या माहितीवर मी थोडी वेळ भागवून नेली आणि मग जिवान्ना हिच्या करून हलक्या आवाजांत म्हणालों,

“ तुमच्या नशिवांत दुसऱ्या लम्बाचा योग... ”

मुंगळा डसल्याप्रमाणें हाताला हिसडा मारून सुंदराबाई मागें सरकल्या. त्यांचा चेहरा रागानें लालबुंद झाला, ओठ थरथर कापूं लागले. कांहींतरी निभावणी करायची म्हणून मी म्हणालों,

“ हातांत जें दिसलं तें मीं सांगितलं. ”

पुढें कांहीं सुचेना म्हणून टकलावरून उजव्या हाताचा तळवा फिरवीत मी उभा राहिलों. रागाची उबळ कमी झाल्यावर सुंदराबाई बोलूं लागल्या,

“ हें पहा मास्तर, मला तुमचे चाळे समजतात. अगदीं आल्या दिवसापासून मी तुम्हांला ओळखून आहे. तुमचीं तीं आचरट गाणीं, तीं चावनट पुस्तकं देणं, सगळं सगळं मला कळत होतं. पण म्हटलं आपल्याला काय करायच्यु ! राहातात शेजारीं, शिकवतात शांतारामला म्हणून मीं तुमची गय केली. पण आज अगदीं ताळच सोडला तुम्हीं. आज सांगून ठेवतें मी तुम्हांला, हा असला पाणचटपणा मला इथून पुढं खपायचा नाही. ”

शाळा तपासणाऱ्या दिपोटीला न टरकणारा आणि हेडमास्तरचे तीन तेरा अन् नऊ बारा करणारा मी; पण अगदीं चूप बसलों. जीभ कशी

टाळ्याला चिकटून बसली होती, अन् नाहीतरी बोलणार काय ? थोडासा दम खाऊन त्या पुढे म्हणाल्या,

“ म्हटलं मला जगांत कुणी भाऊ नाही. बरा शेजारीच भाऊ भेटला. ते गेल्यापासून मला निदान तरी शंभरजणांनीं लग्नासाठीं हटकलं. आता मली ही पुन्हां लग्न करण्याची पद्धत निघाली ना ! म्हणे विधवाविवाह, पुनर्विवाह, एक ना दोन ! मला सळो कीं पळो करून सोडलं मेल्यांनीं. म्हटलं, तुमच्या डोक्यांत तरी हें वेड नसेल. पण सारे एकाच माळेचे मणी ! आतां म्हातार पर्णीं तुम्हाला कशाला हे थेर पाहिजेत ! ”

इतक्यांत जिन्यामध्ये शांतारामचे पाय वाजूं लागले. त्या पोराच्या देखत आपली शोभा नको म्हणून मी चट्टिशां काढता पाय घेतला आणि खोलीत येऊन कोंटवर अंग टाकलें.

आतां हाच प्रसंग घ्या. माझ्या जागीं एखादा तरुण अमता तर तो पार नाउमेद झाला असता. दुसरी खोली पाहून त्याने लागलीच आपलें बिन्हाड हलवलें असते.

पण आम्ही ! छे ! एवढ्याने काय झालेंय ! सुरवातीला जरा वाटलें थोडेंसें वाईट. अगदींच नाही असें नाही म्हणतां येत. पण याच प्रसंगांतून आतां कोणता मार्ग काढावा याचा मीं जरीनें विचार केला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं खोलीचें दार व खिडक्या न उघडतां तसाच पडून राहिलों. आंधोळीला वगैरे फाटा दिला. रोजच्या वेळेला दफ्तर घेऊन शांताराम आला. त्यानें हाक मारल्यावर कोंटवरून उठून दार उघडलें आणि पुन्हां पांघरूण घेऊन पडून राहिलों. शांताराम आपल्याशींच चुळबुळ करीत तसाच उभा राहिला होता. जराशानें मी त्याला कण्हत कण्हत म्हणालों.

“ शांताराम, आज नको अं बाळ शिकवणी. रात्रीपासून ताप चढलाय मला. पहाटे तर एकशेंचार होता. रात्रभर डोळ्याला डोळा नाही. हा चार दिवसांच्या रजेचा अर्ज लिहून ठेवला आहे मीं. तेवढा शाळेंत गेल्या-बरोबर हेडमास्तरांना दे. जा तूं आतां. ”

शांताराम अर्ज घेऊन निघून गेला. तो संधंध दिवस मी खोलीच्या बाहेर न पडतां आंतल्या आंत बसून घालवला.

संध्याकाळीं शाळेंतून परत आल्याबरोबर शांताराम खोलींत आला.

“मास्तर, मावशी म्हणते, कीं डॉक्टरला बोलावणं पाठवायचं का ?”

दाराबाहेर काकणांचा झालेला आवाज मी ऐकला आणि जोरानें कण्हायला सुरवात केली.

“नको रे बाबा, डॉक्टर नको अन् औषध नको. आहे तें ठीक आहे. जा तूं आतां. मला स्वस्थ पडूं दे.”

शांताराम बाहेर गेला. दाराबाहेर कांहींतरी कुजबूज झाली. तिकडे लक्ष नाहीसें दाखवून मी आईला आणि रामाला हाका मारीत राहिलें,

“हरे राम ! अग आई गऽ !”

पुन्हां आंत येऊन शांताराम म्हणाला,

“मास्तर, कांहीं खायला आणूं का ? थोडीशी भाताची पेज नाहीतर साबुदाण्यांची खीर ?”

“अंहे, मला कांहींच खायची इच्छा नाही.”

असें म्हणून मी त्याच्याकडे पाठ वळवून पडून राहिलें. तें पोर मुकाऱ्यानें निघून गेलें.

चोवीस तास अन्नावांचून गेले. पोटांत नुसती आग भडकली होती. पण अजून थोडी कळ काढण्याखेरीज इलाज नव्हता. रात्री नवाच्या पुढें शेजारीं सामसूम झाल्यावर मी हळूच उठलों आणि खाणावळींत जाऊन यथेच्छ ताव मारला. दुसऱ्या दिवसाच्या प्राणांतिक उपोषणासाठीं भरपूर मिठाई व फळें खरेदी केलीं आणि पुन्हां मघाप्रमाणें पाय न वाजवतां खोलीवर येऊन कोंटवर पडलों आणि दिली तण्णावून !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शांतारामनें येऊन कालच्याप्रमाणेंच मावशीप्रेरित आग्रह केला. पण त्याला माझ्याकडून कण्हाण्याखेरीज कांहींच उत्तर मिळालें नाहीं. दुपारीं बारा वाजतां खोलोला आंतून कडी लावून रात्रीं आणलेल्या मिठाईचा आणि फळांचा फडशा पाडला आणि पडून राहिलों. रात्रीं पुन्हां खाणावळींत जाऊन दोन वेळचें जेवून घेतलें. अशा रीतीनें माझ्या आजारीपणाचे दोन दिवस लोटून तिसरा दिवस उजाडला. आज तर

शातारामच्या हाकांना दाद न देतां दाराची कडीच उघडली नाही ! दाराबाहेर काकणांचा आवाज येत होता. माझे कण्हण्याचें संगीत सुरू होतें.

इतकी तपश्चर्या (निराहार) केल्यानंतर कैलासांतला शंकर खाली उतरून आला असता, मग सुंदराबाईची काय गोष्ट ! दुपारीं दोन वाजतां दारावर थाप पडली. गोठपाटल्या व बांगड्या यांचा सांमिश्र किणकिणाट झाला. तरीपण उठलों नाही. सुंदराबाईंनी हाक मारली.

“ मास्तर, दार उघडा. ”

“ अग आई ग ” करून मी दार उघडलें आणि चालतांना हेलपाटे खात कॉटवर येऊन पडून राहिलों. सुंदराबाई माझ्या उशाशीं येऊन बसल्या. मीं डोळे वासून वर छताकडे पहात राहिलों.

“ मास्तर, हें काय चालवलय तुम्हीं ? डॉक्टरला बोलावून औषधपाणी कां घेत नाही ? ”

“ काय करायचंय औषध घेऊन ? ”

“ वा, म्हणजे हें काय बरं का ? ”

“ सुंदराबाई, मला आतां जगायची इच्छा नाही. आटोपलं... संपलं ! ”

“ असं नका बोलूं मास्तर. तुम्हाला तें माझं बोलणं इतकं जिवी लागेल हें नव्हतं माहीत मला. माझी जीभ मेली अशीच दळभद्री आहे. आतां असं करा. तुम्ही बरे व्हा लौकर. डॉक्टरला बोलावून कांहीं औषधनिवषध घ्या. माझी शप्पथ आहे तुम्हाला. पाठवूं का डॉक्टरला निरोप ? ”

सुंदराबाईंचे डोळे पाण्यानें डबडबले होते. अश्रूंचे एकदोन थेंबे माझ्या टकल्यावर पडले. मग मी म्हणालों,

“ आता तुम्ही इतकं हें म्हणतां म्हणून तुमच्या शब्दाग्यातर घेतों औषध-पाणी. डॉक्टरला निरोप नका पाठवायला. मीच जातां बाटली घेऊन. ”

“ अहो, मी एवढी धर्माची बहीण असतांना... ”

“ तेवढं नका बोलूं. नाहीतर मी नाही जात डॉक्टरकडे. ”

“ बरं राहिलं. नाही तसं बोलत. उठा आतां तुम्ही. जा, औषध घेऊन या. तोंपर्यंत मी तुम्हांला थोडंसं खायला करून ठेवते. तीन दिवसांचा उपवास म्हणजे काय बाई हा आक्रस्ताळेपणा ! ”

कॉटवरून उठून मी झोकांडे खात खात कोट व टोपी चढवली, गळ्याला मफलर गुंडाळला आणि हातात काठी घेऊन बाहेर पडलों. सुंदराबाईंनी खोलीचें दार लावून घेतलें. जिन्याकडे जातांना एक जंगी झोकांडा घेतला. पण सुंदराबाईंनी हात पुढें करून ते लगेच चमकून मागें घेतल्यामुळें माझा मींच तो झोकांडा सावरून घेतला आणि खाली उतरलों. थोडा वेळ पाय मोकळे केल्यानंतर रस्त्यावरल्या एका नळाचें पाणी वाटलीत भरून घेतलें आणि मागे फिरलों. जिना चढतांना भाजलेल्या रग्याचा खमंग वास वरून येत होता. जिना चढून धडपडत खोलीपर्यंत आलों. सुंदराबाईंनी बाहेर येऊन माझ्या खोलीच्या दाराची कडी उघडून दिली आणि म्हणाल्या,

‘ आलेंच हं मी इतक्यात. ’

जराशानें शिन्यानें भरलेली बशी घेऊन त्या खोलीत आल्या. नको नको म्हणत मी चाखतमाखत शिन्याचा एकएक चमचा खाऊं लागलों. लहान मुलाला भरविणाऱ्या नजरेनें सुंदराबाई माझ्याकडे पहात होत्या.

“ काय म्हणाले डॉक्टर ? ”

“ हें दिलयू औषध. ” पाण्याच्या वाटलीकडे बोट करून मी भरल्या बोंडानें बोललों.

“ नाही, पण ते काय म्हणाले ? ”

“ ते म्हणाले, तुमच्या मनाला काहींतरी एक भयंकर धक्का बसलेला आहे. तुमच्या जिवाभावाच्या माणसानं तुम्हाला दुखावलेलं आहे. दोनतीन दिवस औषध घ्या, पण नुसत्या औषधानं कांही बरं वाटणार नाही. तुमच्या मनाला झालेली जखम त्याच माणसाच्या हातून झाली तर नीट होईल. नांहातर तुमचे कोणी सगेसोयरे असतील त्यांना पत्र पाठवून बोलवावून घ्या. अन् आज रात्री अकराच्या सुमारास एक जोराची फीट येण्याचा संभव आहे. त्या वेळीं कोणाला तरी तुमचं मस्तक हातानं चोळायला सांगा. तेवढी वेळ इनिभावली म्हणजे टळेल. ”

एवढें बोल्हून मीं शिऱ्याची चांगलीं अर्धीपाऊण बशीं बाजूला सारली. सुंदराबाईंनीं एका कपांत औषधाचा डोस दिला तो तोंड वेडेंवाकडें करीत घेतला आणि पांघरूण घेऊन पडून राहिलों. सुंदराबाईं अवघडल्यासारख्या खालीच बसून राहिल्या म्हणून माझें डोकें दुखू लागले. तसे मीं त्यांना सांगितलें. त्यांनीं सुंठीचा तुकडा आणून तो सहाणेवर उगाळला आणि कपाळावर लेप लावला. एवढें झाल्यावर त्या पुन्हा खाली बसून राहिल्या म्हणून माझ्या छातींत दुखायला लागलें. तसें मीं त्यांना सांगितलें. मग त्यांनीं शेगडी पेटवून एक विटकरीचा टोला तापविला आणि माझी छाती शेकू लागल्या. शांतारामची शाळेंतून परत यायची वेळ झाली तेव्हा माझी छाती दुखायची थांबली आणि मला झोप येऊं लागली. मग त्या निघून गेल्या.

त्या दिवशीं रात्रीं मला जेवायऱ्या जाण्याची इच्छाच झाली नाहीं. सारी भूक पळाली होती. इथून पुढें खाणावळींत जेवायचें कां घरीं, हा महत्वाचा प्रश्न पोटाला पडल्यामुळे त्यानें कुरकुर केली नसावी. रात्रीचे दहा वाजून गेले. शेजारीं सामसूम झाली होती. परंतु सुंदराबाईं झोपल्या नाहींत ही माझी खात्री होती. पलिकडच्या घरांतल्या मोठ्या घड्याळ्यांत अकराचे टाले पडले आणि मी सावरून बसलों. जीव मुर्तीत धरून तोंडाने किंचाळून मी काँटवरून खाली उडी मारली. दाराची कडी उघडीच ठेवली होता. जमिनीवर हातपाय आपटीत मी उताणा पडून राहिलों. थोड्याच वेळांत माझ्या खोलीचें दार उघडलें गेलें आणि सुंदराबाईं गवगिनें आंत आल्या. दिवा मालवलेला होता. उघड्यां खिडकींतून चंद्राचा मंद प्रकाश आंत शिरत होता; त्यामुळें पुसट पुसट दिसत होतें. खाली बसून सुंदराबाईंनीं माझें डोकें आपल्या मांडीवर घेतलें आणि घाबरलेल्या आवाजांत म्हणाल्या,

“मास्तर, मास्तर! असं काय करतां? काय करावं बाईं आतां!” मी पूर्ववत् जमिनीवर हातपाय आपटीत होतां. मीं दुपारीं सांगितलें त्याची सुंदराबाईंना आठवण झाली असावी! कारण त्यांनीं आपल्या हाताच्या तळव्यानें माझा टकल पडून साफ झालेला मस्तकाचा भाग जोरजोरानें चोळायला सुरवात झाली. थोड्या वेळानें मी हातपाय आपटणें जरा कमी केलें. सुंदराबाईंचा चोळण्याचा सपाटा जोरानें चालला होता. माझ्या मस्तकाची आग व्हायला लागली होती पण कांहीं इलाज नव्हता. जराशांन

मी स्वस्थ पडून राहिलों आणि त्यांचाहि चोळण्याचा सपाटा कमी झाला. असा थोडा वेळ गेल्यानंतर सुंदराबाईंनी चमकत्यासारखें करून माझें डोकें उचललें आणि आपल्या मांडीवरून खाली ठेवलें. लगेच मला जोराची फीट आली. पुन्हां मांडीवर डोकें आणि मस्तक खसाखस चोळणें !...मग त्यांनी पुन्हां माझें डोकें खाली ठेवण्याचा प्रयत्न केला नाही. पहाट होऊन थंडगार वारा वाहूं लागला. उगवतीला फटफटूं लागलें.

अशी झाली आमच्या लग्नाची गंमत !

फटाकडी : : : ५

अकरा वाजण्याचा सुमार. कॉलेजची वेळ झाली होती. खाणावळीतलें कायम ठशाचें अन्न अचावचा खाऊन मी हात धुतला; मालकाच्या टेबलावरील बशीतून सुपारीचीं दोन खाडें उचलून तोंडांत टाकलीं आणि बडीशेपेचा बकाणा मारून मी बाहेर पडलों. इतक्यांत मोटार सायकलचा रोजच्या ओळखीचा फटफट असा आवाज कानांवर आला. आमच्या कॉलेजमधली नायिका सुषमा तळेकर मोटार सायकलवरून भर वेगानें कॉलेजकडे चालली होती. आपल्या फटफटीच्या आवाजानें सारा रस्ता गर्जवत ती एका क्षणांत माझ्यासमोरून गेली; पण तिचे गडद डार्लिंबी रंगाचें पातळ, त्याच रंगाच्या फिकट छटेचा बिनबाह्याचा शंपर, कानात लाल खड्यांचे डूल व पायांत लालभडक सॅडल्स ही तिच्या वेषभूषेची झकपक माझ्या नजरेंतून सुटली नाही ! पोशाखांतली रंगमंगति साधावी अशी सुषमेनेंच ! तोंडातली बडीशेप चघळायचें विसरून मी तिच्या पाठमोऱ्या आकृतिकडे पाहातच राहिलों. तिचे बांब केलेले पिंगट रंगाचे केस वाऱ्याने उडून तिच्या मानेवर झिपकारत होत. पलिकडच्या वळणावर तिची मोटार-सायकल दिसेनाशी झाली. मी खोलीवर जाऊन अंगांत कोट चढवला, पुस्तकें हातांत घेतलीं आणि घाईघाईनें कॉलेजकडे निघालों.

सुषमा तळेकर म्हणजे एक और छोकरी होती. आपल्या फटफटीवरून ती कॉलेजच्या फाटकांतून आत शिरली की कॉलेजच्या आवारांत थवे करून उभे राहिलेल्या मुलांच्या गप्पाझप्पांत खंड पडे व त्यांचे डोळे गर्गदशी तिच्याकडे वळत. फटफटीवरून उतरून सुषमा सरळ पोर्चमध्ये शिरे. तिच्या दृष्टीने सारी पुरुषजात म्हणजे कःपदार्थ ! ती पायऱ्या चढून वर जातांना किती डझन हृदयें तिच्या उंच टाचेच्या सँडलखाली रगडलीं जात याचा हिशोबच नाही करतां यायचा !

प्रत्येक बाबतींत सुषमेचें पाऊल पुढें असे. ती टेनिसची चॅंपियन होती. बॅडमिंटन खेळायला तिला कमीपणा वाटत असे. आणि यंदा तर कॉलेजच्या क्रिकेटच्या टीममध्ये शिरकाव करून घ्यावा असा तिचा बेत होता. खेळण्यांत जशी ती आघाडीवर, तशी हतर बाबतींतहि ती पुढेंच होती. गेल्या सालीं प्रीव्हियसच्या परिक्षेंत तिने पहिला वर्ग पटकावला होता. याशिवाय कॉलेजच्या त्रैमासिकांत तिने लिहिलेलीं दोन गद्यकाव्ये झळकलीं होती. मी त्यांचा अर्थ लावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; पण अखेरीस तो नाद सोडून दिला. गद्यकाव्येंच ती ! वादविवादसभेंत सुषमा हिरीरीनें भाग घेई. ती स्टेजवर उभी राहिली कीं लाह्या काय फुटतात असें बोले. मीं तिला आमच्या कॉलेजमधली नायिका असें जें म्हटलें तें उगीच नाहीं. कॉलेजमधलीं सारीं मुलें तिला ' फटाकडी ' या नांवानें ओळखीत.

...फटाकडी ! खरेंच फटाकडी ! !

सुषमेसंबंधी विचार करीत मी चाललों होतो. पण असे हे विचार करणारा मी कोण ? माझीहि थोडीशी ओळख करून द्यायला पाहिजे ना ! ना आगा ना पिछा असा मी एक गरीब विद्यार्थी. आई व बाप लहानपणांच वारले होते. थोऱ्यामोठ्यांच्या घरी कामें करून माझ्या शिक्षणाचा गाडा मीं कसातरी लोटीत बी. ए. च्या फाटकापर्यंत आणला होता. पण मी हुषार बरीक होतों हं !—म्हणजे आहे. नादारी, बक्षिसें व शिष्यवृत्त्या मिळाल्या नसल्या तर कॉलेजचें शिक्षण परवडलेंच नसतें मला. याशिवाय खिसा-खर्चासाठीं मी एखादी शिकवणीहि करीत असे. मात्र हें वर्ष सीनिअरचें असल्यामुळें मीं यंदा शिकवणीला फाटा दिला होता.

सुषभेला मी गेल्यावर्षापासून बघत होतो; पण इतर मुलांप्रमाणे भिरभिर भिरभिर नव्हे हो ! मी हा असा भणंग. आजचा दिवस गेला, आतां उद्याचा कसा जाईल ही मला काळजी. तिची ओसंडणारी श्रीमंती, तो तिच्या सौंदर्याचा लखलखाट, तो तिचा मर्दानी बडेजाव ! मला तिची अभिलाषा कशी वाटणार ? तिच्या डोळ्यांना डोळा लावण्याचे धैर्य मला अजून झाले नव्हते. पण आज मात्र तिच्याशी बोलावयाचे असे मी ठरावले होते. कॉलेजचे वर्ष नुकतेच सुरू झाले होते. निवडणुका जवळ आल्या होत्या. वादविवाद-सभेच्या चिटाणिशीच्या जागेसाठी मी उभा राहिलो होतो. एक धिमा व अभ्यासू विद्यार्थी म्हणून मला सर्वजण ओळखीत. बोलण्याचा बरा सराव असल्यामुळे मला पाठिंबा चांगला होता. मुलांची पुरेशी मते मिळतील अशी मला अपेक्षा होती. प्रश्न होता मुलींच्या मतांचा. कोणत्याच मुलीला मी अजून भेटलो नव्हतो. सुषमेपासून सुरवात करावी असे मी योजून ठेविले होते.

कॉलेजची घंटा वाजली. मी वर्गात शिरलो. पण आज माझे शिकण्याकडे लक्ष नव्हते. सुषमेशी कधी बोलावे, कुठे बोलावे, कसे बोलावे आणि काय बोलावे या विचारांची मनांत भवति न भवति चालली होती. तिन्ही तास संपून गेले तरी मी विचारच करीत होतो.

कॉलेज सुटले. मुली ताप्याताप्याने बाहेर पडल्या. मुले आवारांत घुटमळू लागली. सुषमा जी सरळ निघाली ती सायकल शेडजवळ गेली व आपल्या डाय्या पायाने मोटार-सायकल स्टार्ट करू लागली. फाड्फाड् असा आवाज कॉलेजच्या आवारांत घुमू लागला. मी हिऱ्या करून तिच्याजवळ गेलो व उभा राहिलो. तिने आपल्या भिवयांना प्रश्नार्थक मुरड देऊन माझ्याकडे पाहिले. मी म्हणालो, “मी अंदास गाजरे. माझं तुमच्याशी थोडंसं काम आहे.”

न ऐकल्यासारखे करून तिने आपल्या डाय्या पायाला एक जोराचा हिसका दिला. मोटार-सायकल स्टार्ट झाली. मागच्या नळकांड्यातून धूर निघू लागला. सुषमा सायकलवर स्वार झाली. तिच्या उपेक्षेने माझा जीव कासावीस होऊ लागला. पाय पॅडलवर ठेवीत तिने माझ्याकडे पाहिले व ती म्हणाली, “संध्याकाळी माझ्या बंगल्यावर येऊन भेटा.”

संध्याकाळीं पांच वाजतां मी डेक्कन जीमखान्यावरल्या सुषभेच्या भव्य बंगल्यावर गेलों. दारावलें बटन दाबून मी माझ्या आगमनाची वदीं दिली. गड्यानें दार उघडलें. मी जिना चढून वर गेलों. एका मोठ्या आरशासमोर उभी राहून सुषमा आपले कमी तेल लावलेले आखूड केस कंगव्यानें विंचरीत होती. तिनें वायलचें पांढरें शुभ्र पातळ गुंडाळलें होतें. तिच्या अंगांत दोरव्याचा पांढरा झंपर होता. आरशांतल्या माझ्या प्रतिबिंबाकडे पाहून ती म्हणाली, “बसा.”

मी एका दुलदुलीत कोचावर चोरूनमारून बसलों. चेहऱ्यावर पाँडरचे फपकारे मारण्याचें काम संपल्यावर सुषमेनें माझ्याकडे तोंड वळवलें व ती म्हणाली, “काय काम आहे तुमचं ?”

“आपल्या कॉलेजमधील वादविवादसभेच्या चिटणिशीच्या जागेसाठीं मी एक उमेदवार म्हणून उभा राहिलों आहे; तरी आपलं मत...”

तुम्हांला बोलतांना मीं ऐकलं आहे. वरं बोलतां तुम्ही. ”

“मग आपलं मत मला मिळेल का ?”

तें नाहीं जमायचं. ” सुषमेचें उत्तर ऐकून मी सर्दच झालों. ती पुढें म्हणाली, “कारण त्या जागेसाठीं मी स्वतःच उभी राहणार आहे. तुमचं स्वतःचं मत तुम्हीं मला दिलं पाहिजे.”

“माझं मत ?” मीं चाचरत विचारलें.

“हो, तुमचं मत. अर्थात् तुम्हीं त्या जागेसाठीं केलेला अर्ज जर मागं घेतला तर...”

“अस्सं होय ! वरं, मी जातों.”

मी मुक्ताच्यानें खालीं उतरलों. इतक्यांत दरवाजाची वंदी वाजली. गडी खालीं उतरण्याच्या आंत मीं दरवाजा उघडला. माझ्यासमोर बापूराव पिंगळें उभा होता. मला पाहतांच त्यानें सरबत्ती मुरू केली, “हॅलो ! कोण अंबादास ? तूं इकडे कसा ? या अंबेचा दास तूं कधींपासून झालास ?”

“शोडसं काम होतं. ”

“फटाकडी आहे का वर ?” बापूरावानें विचारलें.

मी मान हलविली व त्याला विचारलें, “पण बापूराव, तूं कसा इकडे ?”

“क्रिकेटचा सेक्रेटरी होण्याचा माझा विचार आहे. या बयाचं मत मागायसाठी आलों. क्रिकेटचं खातं म्हणजे नंबर एकचं खावू. याशियाय मौज नाही बाबा.” उजव्या हाताच्या दोन बोटांनी रुपया वाजविण्याचा अभिनिवेश करीत बापूराव उद्गारला.

“अच्छा ! गुड लक् !” असें म्हणून मी सटकलों.

बापूराव पिंगळे म्हणजे आमच्या कॉलेजमधला खेळाडू व अतिशय आनंदी प्राणी शरिराने तो पुरेपूर उंच व दांडगादुंडगा होता. आपल्या उंच कपाळावरून केस उलटे फिरवण्याची त्याची लकव डोळ्यांत भरण्यासारखी होती. त्याच्या रुंद चेहऱ्याला मिशांचा लष्करी कट शोभून दिसत असे. त्याचा पोशाखाची टापटीप वाखाणण्यासारखी होती. त्याचा आवाज एखाद्या घंटेसारखा खणखणीत होता; आणि निष्कारण उच्च आवाजांत बोलण्याची त्याला खोड होती. कुणालाहि थांबवून त्याच्याशी तोंडभर हसल्याबोलल्याशियवाय तो सोडीत नसे. सर्व खेळांत तो दर्दी म्हणून समजला जात असे. अभ्यासाच्या बाबतींत मात्र ‘वेळच मिळत नाही’ ही सत्रव तो पुढें करी. आम्ही एकाच वर्गात होतो. अनेक टप्पे खात तो या वर्गापर्यंत येऊन पोचला होता. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे सुषमा ही जशी आमच्या कॉलेजची ‘हिरॉइन, त्याचप्रमाणें बापूराव हा कॉलेजचा ‘हिरो’ होता.

मी खोलीवर आलों आणि बराच वेळ विचार करीत बसलों. वादविवाद-सभेच्या चिटणिशीसाठी सुषमा जर उभी राहिली तर आपल्याला विचारतो कोण ? उगीच हात दाखवून अवलक्षण नको. सुषमेबरोबर अहमहिका करण्यापेक्षा ती म्हणते त्याप्रमाणें अर्ज मागे घ्यावा हेंच ठीक. माझें उभें राहण्याचें अवसान पार खचलें. दुसऱ्या दिवशीं मी अर्ज मागें घेतला व खाली बसलों.

निवडणुकी झाल्या. मी माझें मत सुषमेला दिलें. सुषमा निवडून आली. बापूरावहि क्रिकेटचा सेक्रेटरी म्हणून निवडून आला. सुषमेचा क्रिकेटच्या

टीममध्ये शिरकाव झाला. स्त्री-भिडू असलेली आमच्या कॉलेजची ही पहिलीच टीम. पावसाच्या तुषारांत क्रिकेटची प्रॅक्टिस सुरू झाली. बॅटी गरगरा फिरू लागल्या. दांड्या कोलमडू लागल्या. गवती बिछायतीवरून क्रिकेटचे चेंडू लोळण घेऊं लागले.

क्रिकेटचे परस्पर सामने सुरू झाले. आमचें कॉलेज व वाडिया कॉलेज यांमध्ये तगडबंद स्पर्धा होती. वाडिया कॉलेजशीं सामना म्हाटला कीं क्रिकेटच्या मैदानावर मुलांची ही शिममड व्हायची आणि दोन्ही टीममधले गडी जीव तोडून खेळायचे. हा विशेष सामना पुढल्या आठवड्यांत शनिवारी होणार होता.

शनिवारचा दिवस. मैदानावर खूपच गर्दी झाली होती. दोन तंबू उभारले होते. त्यांत दोन्ही कॉलेजमधले प्राध्यापक, खेळाडू व पुढारीपण घेणारीं मुलें बसलीं होती. आमच्या कॅप्टननें टॉस जिंकला. खेळ सुरू झाला. वाडिया कॉलेजच्या टीममध्ये रस्तुम बाटलीवाला हा नामांकित बोलर होता. त्याच्या चेंडूफेकीला आमचे खेळाडू टरकून होते. आमच्या पहिल्या गड्यानें दहा धावा काढल्या आणि रस्तुमनें त्याला बाद करून पाठविलें. दुसरा गडी पांच धावा काढल्याबरोबर खाली बसला. नंतर बापूराव पुढें गेला व धीमेपणानें खेळू लागला. बापूरावाचा जोडीदार नऊ धावा काढून तंबूत परत आला. फळ्यावरली धावांची संख्या कांहीं चढेना. शेजारच्या तंबूत टाळ्या कडकडूं लागल्या. आमच्या तंबूतलीं तोंडें हिरमुसूं लागलीं.

बापूराव पिंगळे व बबन साठे बॅटिंग करित होते. बबन साठे टोले लगावूं लागला. बापूरावानें चिकाटी लावून धरली. वाडिया कॉलेजमधले खेळाडू डोळ्यांत तेल घालून फील्डिंग करूं लागले. कॅप्टनच्या सांगीवरून सुषमेनें पायांना पॅडस बांधलीं व ती तयार झाली. रस्तुमनें बबन साठेचा बळी घेतांच सुषमा हातांत बॅट घेऊन पुढें सरकली. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. फुल शर्ट व पांढरी पॅड या पोशाखांत सुषमा एखाद्या कोवळ्या पोरानारखी दिसत होती. भुऱ्या केसांच्या बटा पुंडगिरी करून तिच्या गालांना कुरवाळीत होत्या. एखाद्या संस्थानच्या राणीप्रमाणें उद्दाम पावले टाकीत सुषमा पुढें भेळी.

सुषमेने बापूरावाकडे हसून पाहिलें आणि ती बॅट सावरून उभी राहिली. बापूराव धाव काढण्याच्या तयारीत उभा राहिला. रस्तुमने स्टार्ट घेऊन चेंडू फेकला. सुषमेने बॅट उचलली. चेंडू झपाट्याने तिच्याजवळ गेला; पण बॅटीचा आणि त्याचा समन्वय झाला नाही. तो सरळ दांडीवर जाऊन आदळला. पहिल्याच चेंडूने सुषमा बाद झाली. शेजारच्या तंबूंत हशा आणि टाळ्या यांना ऊत आला. अमच्या तंबूंत 'चू चू,' 'अरेरे' आणि मुम्कारे सुटले बापूरावाचा चेहरा खरदिशी उतरला. सुषमा गोरीभोरी झाली. रस्तुम खो-खो हसू लागला.

सुषमेने रस्तुमकडे संतापाने पाहिलें. तो जास्तच मोठ्याने हसून तिला म्हणाला, "मिस् तळेकर, हा पुरुषाचा खेळ आहे. इथं बायकांचं कांहीं काम नाही."

"शट् अप्!" सुषमा त्याच्यावर खेकसली.

बापूराव तांबारलेल्या नजरेने रस्तुमकडे पहात होता. सुषमा तांबडीलाल पडली होती. रस्तुमला आणखी जोर चढला व तो सुषमेला खिजवीत म्हणाला, "ही बॅट तुमच्या हातांत चांगला नाही दिसत. तुमी हातांत लाटणं घ्या लाटणं!"

बापूरावाचा संतापाने तोल सुटला. त्याने हातांतली बॅट टाकून दिली, जवळचा स्टम्प उपसून घेतला आणि तो रस्तुमच्या अंगावर धावला. बापूरावाने रस्तुमच्या अंगावर स्टम्पने तडाखे लगवायला सुरवात केली. रस्तुम गुरासारखा ओरडू लागला. फील्डिंग करणारे इतर खेळाडू त्याच्या मदतीला धावले. दोन्ही तंबूंतले लोक भराभर धावत मैदानावर गेले. हां हीं म्हणतां मारामारीला जंगी स्वरूप आलें. साऱ्या मैदानावर एकच हलकल्लोळ उडाला. चवताळलेल्या वाघाप्रमाणे बापूराव जवळ येईल त्याला बदडीत होता. त्याच्या अंगावर बसणाऱ्या टोल्यांची त्याला दिक्कत नव्हती. सुषमा बाजूला उभी राहून बापूरावाकडे कौतुकाने पहात होती. तिच्या डोळ्यांत प्रेम, आदर व भीति यांचें मधुर मिश्रण तरळत होतें.

दोन्ही प्रिन्सिपॉलर्नी व प्राध्यापकांनी बरीच कोशीस केल्यावर मैदानावर शांतता झाली. रस्तुम रक्तबंबाळ होऊन खाली पडला होता आणि मोठ्याने

विव्दळत होता. बापूरावाला बराच मार लागला होता, पण साठमारी करून विजयी झालेल्या बैलाप्रमाणे सुस्कारत तो उभा होता. बाकी कोणाला विशेष लागले नव्हते. सुषमा बापूरावाजवळ जाऊन त्याला बिलगून उभी राहिली.

अँब्युलन्स गाडीमधून रस्तुमला दवाखान्यांत पोचविण्यांत आले. सामना अर्धवटच राहिला. दोन्ही कॉलेमधल्या स्पर्धेला तिखट स्वरूप आले.

कांही दिवसांनी रस्तुमच्या जखमा बऱ्या झाल्या. प्रिन्सिपालने नेट धरल्यामुळे बापूरावाने त्याची मामुली स्वरूपांत माफी मागितली. दोन्ही कॉलेजांमध्ये ताःपुरता समेट झाला. बापूरावाची लोकप्रियता वादळी वाऱ्याप्रमाणे वाहू लागली. त्याच्या तपश्चर्येचे फळ त्याच्या आटोक्यात आले. सान्या पुरुषजातीशी फटकून वागणारी फटाकडी त्याच्यापुढे नरम आली. प्रखर विष धारण करणाऱ्या इंगळीने बापूरावापुढे नांगी टाकली ! सुषमा मोटारसायकलवर बसली असून तिच्या पाठीमागच्या सीटवर बापूराव तिच्या खांद्यावर हात टाकून बसला आहे, हे दृश्य आम्हांला वारंवार दिसू लागले.

सहामाही परीक्षा संपली. दिवाळीची सुट्टी सुरू झाली. मी कंबर मोडून अभ्यासाला लागलो. बापूरावाला अभ्यासाची घम नव्हती. प्रणयाच्या रेशमी बोटानी त्याचे डोळे झाकले होते. आतां ग्यंत वर्गांतल्या पोरींच्या रांगेत कागदाचे बाण फेकणारा हा मर्द खऱ्याखऱ्या पुष्पत्राणांनी जर्जर झाला होता.

दुसरी टर्म सुरू झाली. बापूरावाचे व सुषमेचे संघटन जास्त वाहू लागले. मी तिला मनोमन सौ. पिंगळे असे ठरवून टाकले. बापूराव नशीबवान तर खराच ! तो बंगला सुषमेच्या स्वतःच्या मालकीचा होता. तिच्या घरी वडोल माणसे कुणीच नव्हती. कोर्ट ऑफ वार्ड्समध्ये तिच्या नांवावर चाळीस हजार रुपयांची रक्कम आहे अशी गुणगुण मला समजली होती.

परीक्षा संपल्या. लगोलग उन्हाळ्याची सुट्टीहि गेली. परिक्षांचे निकाल लागले. मी दुसऱ्या वर्गांत पास झालो. सुषमा इंटरच्या परिक्षेतून निसटली. नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे बापूराव नापास झाला; पण त्याला खंत वाटलीसे दिसले नाही.

जूनमध्ये कॉलेजने फाटक उघडले. सुषमा ज्युनिअरच्या वर्गांत गेली. बापूरावाने पुन्हा पाहिले पाठे सुरू केले. कॉलेजचा संबंध संपला म्हणून मी

सुखंभिश्चित दुःखाचा निश्वास टाकला व पोटापाण्याच्या तयारीला लागलों. अर्ज, वाशिले, मुलाखती व शेवटीं नकार या ठराविक चाकोरींतून मी चकरा खाऊं लागलों. अखेरीस मुंबईच्या एका प्रकाशन-संस्थेचा फिरता प्रचारक म्हणून मला नोकरी लागली. पगार शंभर रुपये म्हणजे पुष्कळच बरा असें म्हणायला पाहिजे. याशिवाय भत्ता मिळे तो निराळाच.

पुस्तकांचे गट्टे घेऊन मी गांवोगांव फिरूं लागलों. निरनिराळ्या शिक्षण-संस्थांच्या अधिकाऱ्यांना भेटणें, त्यांच्यापुढें पुस्तकांचा पसारा मांडणें, पुस्तकांच्या गुणांची तोंड फाटपर्यंत स्तुति करणें आणि ऑर्डरी मिळविणें या कामाचा मला सराव झाला. माझी जुनी खोली मीं अजून ठेवली होती. फिरतीखेरीज इतर दिवस मी पुण्यांतच घालवोन असे. कॉलेजमधील जीवनाच्या मझ्या आठवणी पुसट होऊं लागल्या. बापूराव व फटाकडी ही अविभाज्य दुककल मात्र मधूनमधून फटफटीवरून फिरतांना दिसे. मला पाहिलें कीं बापूराव फटफटीच्या आवाजाला जिरवील अशा आवाजांत ओरडे, “हॅलो अंजादास ! कसं वाटतंय ?”

“ठीक आहे.” असें मी म्हणपर्यंत त्यांची फटफटी गळोच्या कोपऱ्यापर्यंत गेलेली असे. सुषमेने मात्र मला बघून आपल्या गालांची घडी कधींच मोडली नाही.

कॉलेजची पहिली टर्म संपली. दिवाळीची सुट्टी सुरू झाली. हायस्कूलसना सुट्टी लागायला अजून एक आठवडा अवकाश होता. तेवढ्यांत धुळ्याला एक चक्कर मारण्यासंबंधी साहेबाचा हुकूम सुटल्यामुळे मी पुस्तकांचे गट्टे घेऊन धुळ्याला गेलों. पुस्तकांनी कातडी वेग भरून मी तिथल्या हायस्कूल-मध्ये गेलों. हेडमास्तर कामात होते, म्हणून मी शिक्षकांच्या खोलींत गेलों व तिथे बसलेल्या दोन शिक्षकांशीं गप्पा मारूं लागलों. इतक्यांत माझ्या कानांचे पडदे हलले—

“हॅलो गणपतराव, कसं वाटतंय ?”

मी उठून खिडकींतून बाहेर डोकावलें. नवाशिवान्त साहेबी पोशाख केलेला बापूराव एका गृहस्थाशीं आपल्या खणखणीत आवाजांत बोलत होता. ते दोघे शिक्षकहि उठून खिडकीजवळ आले. त्यांतल्या एकांन दुसऱ्याला विचारलें, “हे कोण ? इन्स्पेक्टर तर नाही ?”

“अरे, हे आपल्या हेडमास्तरांचे जावई.” दुसऱ्या शिक्षकाने हसून उत्तर केले.

मी एकदम चपापलो ! बापूरावाला हाक मारून त्याच्याशी बोलवे असा माझा विचार होता; पण मी लगेच मागे झालो व विशेष उतावळी न दाखवितां त्या शिक्षकाजवळ विचारपूस करावयाम सुरवात केली. तीनचार वर्षांपूर्वी बापूरावचें लग्न झालें असून हेडमास्तरांना एक नातूहि आहे, असें मला समजलें. माझा कानावर विश्वासच बसेना ! बापूराव निघून गेल्यावर मी देशपांडे हेडमास्तरांच्या खोलीत गेलों. नेहमीच्या रीतीप्रमाणें मी त्यांना पुस्तकें दाखविलीं आणि माझे चन्हाट सुरू केले. त्यांनीं काहीं पुस्तकांची ऑर्डर दिली. तिची नोंद करून मी पुस्तकें परत बॅगमध्ये भरलीं व म्हणालों, “ दिवाळी संपेपर्यंत जावईबुवांचा मुक्काम असेल ? ”

“सीनिअरचं वर्ष. त्यांना अभ्यासाची निकड आहे. येणारच नव्हते; पण छोकरा आजारी होता म्हणून मीं बोलावून घेतलं. दोनचार दिवसांनीं जातील. तुमची अन् त्यांची ओळख आहे का ? ”

“नाहीं. तसें काहीं नाहीं.” असें म्हणून मीं काढता पाय घेतला.

दुसऱ्या दिवशीं मी पुण्याला परत आलों. शाळांना सुट्ट्या लागणार असल्यामुळे मी तीन आठवडे मोकळाच होतो. माझ्या डोक्यांत एकच विचार घोळत होता आणि तो म्हणजे बापूरावाची कारवाई. धुळ्याच्या लोकांना बापूरावाच्या पुण्यांतल्या भानगडींचा पत्ताहि नव्हता. आणि आपल्या लग्नासंबंधी बापूराव पुण्यांत कुणाजवळ काहींच बोलला नव्हता. पहिल्या बायकोला माहेरीं झुलवीत टेवून दुसरी फटाकडी बायको व तिची इस्टेट लाटण्याचा बापूरावाचा बेत माझ्या पूर्णपणें लक्षांत आला. पण आतां मी काय करावें ? बापूरावाचा बेत सिद्धीस जाऊं द्यावा का ? पदोपदीं गुमीनें वागणाऱ्या सुप्रभेचा आपोआप नक्षा उतरल. पण... पण ...

वेळ जाईना म्हणून मी एके दिवशीं संध्याकाळीं सिनेमा पहाण्यासाठीं डेक्कन टॉकीजमध्ये गेलों. तिकीट काढून मी आत जाऊन बसलों. अंधार झाला व पडद्यावर जाहिरातां दिसूं लागल्या. इतक्यांत बापूराव व सुप्रभा ही जोडी माझ्या समोरच्याच रांगेंत बसली. त्याचें माझ्याकडे अर्थांतच लक्ष गेलें नाहीं. सिनेमा सुरू झाला. जराशानें नायक आणि

नायिका यांच्या प्रणयाचा प्रसंग पडद्यावर दिसू लागला. बापूरावाने सुषमेच्या खाद्यावर हात टाकला. तीही त्याला विलगली. पडद्यावरचा सिनेमा ठीक होता; पण हा सिनेमा मला बघवेना !

मध्यंतरची पाटी दिसली. दिवे लागले. लोक बाहेर उठून जाऊ लागले. मला राहावेना. मी बापूरावाच्या खाद्यावर हात टाकला त्याने मागे पाहिले व तोंडभर हसून तो म्हणाला, “हॅलो अंबादास, कस वाटतंय ?”

“जरा बाहेर या. मला तुमच्याशी थोडंसं बोलायचं आहे.” मी म्हणालों.

“चला.” असे म्हणून बापूराव उठला.

आम्ही दोघे बाहेर पडलों व व थिएटरच्या आवारांतल्या कारंजाजवळ उभे राहिलों. बापूरावाने विचारलें, “हं, काय ?”

“गेल्या आठवड्यांत मी घुळ्याला गेलों होतो. तुम्ही दिवाळीसाठी सामुरवाडीला थांबत नाही म्हणून देशपांडेमास्तर कुरकुरत होते.”

बापूरावाचा चेहरा खरंदिशी पडला. त्याने मागे वळून पाहिले. सुषमा दरवाजांतून बाहेर आमच्याच रोग्याने येत होती. बापूरावाच्या कपाळावरल्या शिगा ताटरू लागल्या. त्याने माझ्याकडे पाहिले. मी जवळ येणाऱ्या सुषमेकडे हसून पहात होतो. सुषमा जवळ आली व म्हणाली, “कसच्या स्वाजगी गोष्टी चालल्या आहेत ?”

मी आता तिच्याशी बोलणार हें पहातांच बापूरावाने उजवा हात उचलला आणि का-दिशी माझ्या कानशिलावर थप्पड मारली. हा इतक्या थराला जाईल अशी मला कल्पना नव्हती. मी गैरसावध होतो. त्या धक्क्याने मी कारंजाच्या चौथऱ्यावर आपटलों. माझ्या कपाळाला खोच पडली व तिच्यातून भळभळ रक्त वाहू लागले. लोक भराभर माझ्याभोवती गोळा झाले. माझ्या डोळ्यांसमोर अजून काजवे चमकत होते. बापूरावाने माझा रुस्तुम करून टाकला होता !

मी कसाबसा उठून उभा राहिलों. बापूरावाने माझ्याकडे तिरस्काराने पाहिले व तो सुषमेला म्हणाला, “हलकट मनुष्य आहे. तुझ्यासंबंधी वेडंवाकडं बोलत होता. मी आणखी मारणार होतो; पण आतां जाऊं द्या.”

माझ्याकडे आंघत कडवट व तिखट नजर टाकीत सुषमा बापूरावाबरोबर आंत निघून गेली. एखाद्या लूत भरलेल्या कुऱ्याकडे पहावे त्याप्रमाणे भोवतालचे लोक माझ्याकडे पहात होते. घंटा वाजली. पडदे सरकले. लोक भराभर आंत निघून गेले. मी कपाळावरचे रक्त हातरुमालाने पुसले व डॉक्टरच्या शोधार्थ बाहेर पडलों.

डॉक्टरकडे जाऊन मी कपाळाला पट्टी लावून घेतली व पाय नेतील तिकडे हिंडू लागलों. आंतून विचारांची भिणभीण व बाहेरून जखमेचा ठणका यांमुळे माझ्या डोक्याची फटफटी झाली होती. बराच वेळ हिंडल्यानंतर एखादे थंड पेय घ्यावे म्हणून मी लकी रेस्टॉरंटमध्ये गेलं. माडीवरच्या एका खोलीत जाऊन मी व्हिम्बोची ऑर्डर दिली, बॉयने थंडगार व्हिम्बोचा ग्लास टेबलावर आणून ठेवला. मी एक एक घोट पिऊं लागलों, इतक्यांत शेजारच्या खोलीत कुणीतरी शिरले व बॉयला ऑर्डर मिळाली, “हॅलो बॉय, दो पुडिंग लाव.”

बापूरावच तो ! दोन पुडिंग म्हणजे सुषमा बरोबर असावी... होतीच ती. दोघेहि पुडिंगचा समाचार घेत बोलू लागले. दोन्ही खोल्यांमधली विभाजक फळी छताला भिडलेली नसल्यामुळे मला त्यांचे बोलणे स्पष्टपणे ऐकू येऊं लागले.

“तो हलकट गाजरे माझ्यासंबंधी काय बोलत होता ?” सुषमा.

“जाऊं दे ! ते तुला सांगण्यासारखं नाही.” बापूराव.

“तुम्ही मात्र त्याची चांगलीच खोड मोडली.” सुषमा.

“आता पुन्हा तोंड उचलण्याची त्याची काय विश्वास आहे ! पण सुषमा, लोकांच्या तोंडाला कुठवर हात लावायचा ? तें काही नाही. आपण आता थांबायला मुर्तीच तयार नाही.” बापूराव.

“पण मी अजून कायदेशीरपणे वयांत आले नाही. येत्या गुरुवारी माझा वाढदिवस आहे. मग मी वाटेल तें करा-ला मोकळी आहे. तुमचं हें वैदिक पद्धतीचं थोतांड नसतं तर शुक्रवारीच आपण रजिस्टर पद्धतीनं उरकून टाकलं असतं.”—सुषमा.

“वैदिक पद्धत काय शुक्रवारी नको म्हणते आहे ? आपल्याला जास्त गज्जावाजा करायचा नाही. दोन भटजी आणि तीनचार दोस्त लोक असले

की बस ! म्हणजे मग अंबादाससारख्या कुत्र्यांचं मुकणं आपोआप बंद पडेल.” इति बापूराव.

थोड्या वेळाने तीं दोघे बाहेर पडलीं. व्हिम्बोचा ग्लास अर्धाच ठेवून मीहि बाहेर पडलों व खोलीवर गेलों. आज मंगळवार. शुक्रवारला अजून दोन दिवसांचा अवधि होता. दोनचार कपडे कसेतरी बॅगमध्ये कोंबून मीं स्टेशन गाठलें.

गुरुवारी संध्याकाळीं मी गाडीतून पुणे स्टेशनवर उतरलों. माझ्यामागो-माग देशपांडे हेडमास्तर व छोट्या शरदला घेऊन त्यांची मुलगी उतरली. दोन तांगे ठरवून आम्ही सर्वजण माझ्या खोलीवर गेलों. प्रवासाचे कपडे उतरण्याच्या भानगडीत न पडतां मीं बबन साठेच्या घरीं गेलों. बापूरावाची व त्याची चांगलीच दोस्ती होती मीं सहज भेटायला आल्यासारखें दाखवून बबनला चापसायला सुरवात केली. माझा अंदाज खरा ठरला. बबनला आमंत्रण होतें. लग्नाचा समारंभ अगदी खाजगी रीतीनें उद्यां सकाळीं दहा वाजतां सुषमेच्या बंगल्यावर होणार होता.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां आम्ही सर्वजण सुषमेच्या बंगल्यावर गेलों. दरवाजाला केळीचे खुंट उभे केले होते. आंब्याच्या पानाच्या माला आडव्या बांधल्या होत्या. आंतल्या बाजूला सनई व चौघडा वाजत होता. आम्ही सर्वजण वर गेलों. मीं मास्तरांना व त्यांच्या मुलीला हॉलमध्ये बसायला सांगितलें व छोट्या शरदला कडेवर घेऊन सुषमेच्या खोलीत शिरलां.

मुपमा म्पिडकीतून बाहेर पाहात उभी होती. टेबलावर एका काचेच्या फ्रेममध्ये बापूरावाचा फोटो लावलेला दिसत होता. फोटोपुढें गुलाबी रंगाचे कांही छापिल कागद-लग्नपत्रिका-पडल्या होत्या. मुपमा पाठमोरां होती. तिचें माझ्याकडे लक्ष गेलें नाहीं. मीं खाकरल्यावर तिनें आपली मान वळवली. मला पहाताच तिच्या कपाळावर आठ्ठा पडल्या. तिने माझ्या कपाळाकडे पाहिलें. त्या दिवसाचा पट्टी माझ्या कपाळावर अजून तशीच होती.

“ कां हो, तुम्ही कसे इथं ? ”

“ मी तुमच्या लग्नाला आलों आहे. ” मी शांतपणें म्हणालों.

“पण मी तुम्हांला आमंत्रण नव्हतं दिलं.”

“लग्नाच्या गोड गडबडीत तुम्हांला आमची आठवण कशी होणार ?”

यावर सुषमेला काही उत्तर सुचेना.

मी पुढे म्हणालों, “बापूराव कुठे आहेत ?”

“येतील आतां.” सुषमेनें तुटकपणें उत्तर केलें.

“लवकर आले म्हणजे बरं ! हा छोकरा बापाला भेटण्यासाठीं फार उतावळा झाला आहे.”

“म्हणजे ?” सुषमेनें चमकून विचारलें.

“फार गोड मुलगा आहे, नाही ?”

सुषमा माझ्याजवळ आली. तिच्या डोळ्याला डोळा न लावतां मी मुद्दामच शरदकडे पहात होतो. गोंधळून गेलेल्या सुषमेनें विचारलें, “तुम्ही आतां काय म्हणालांत ?”

“माझं म्हणणं असं, कीं आपल्या मुलाला व मुलाच्या आईला न बोलावतां एकाद्यानं लग्न करणं म्हणजे बरं आहे का ?”

“नाहीं समजलें !” सुषमा.

“तुम्हांला या छोकऱ्याची ओळख करून देतं. हा कुमार शरद पिंगळे. याची आई तुम्हाला भेटण्यासाठी आली अगून बाहेरच्या हॉलमध्ये बसली आहे.”

सुषमा धावतच बाहेर गेली. मीहि तिच्या मागोमाग गेलों व खिडकी-जवळ जाऊन उभा राहिलों. हेडमास्तरांनीं सुषमेला स्वतःची व शरदच्या आईची ओळख करून दिली व ते रुमालाने डोळे पुसूं लागले. शरदची आई काहींच बोलली नाही. ती सारखी रडत होती. छोटा शरद बावरल्या-प्रमाणें माझ्या कडेवरून तिच्याकडे पहात होता. सुषमा एखाद्या दगडाच्या पुतळीप्रमाणे स्तब्ध होती. जराशानें आम्हां सर्वांना थांबायला सांगून ती आपल्या खोलीत गेली. खोलीचें दार लावलें गेलें. आम्ही एकमेकांच्या तोंडाकडे पहात स्तब्ध बसलों. चौघडा धुडुम् धुडुम् वाजत होता.

सुमारें दहा भिनिटांनीं खोलीचें दार उघडलें गेलें. सुपमेनें हाक मारली.
“अंबादास, जरा इकडे या बरं.”

शरदला त्याच्या आईजवळ देऊन मी आत गेलों. सुपमेनें दार लावून
घेतलें. टेबलावर बापूरावाचा फोटो नव्हता. फ्रेमचे तुकडे फरशीवर पसरले
होते. सुषमा कोचावर बसली व म्हणाली, “असे बसू.”

मी समोरच्या खुर्चीवर बसलों. सुपमेच्या गालांवर गडद लाली नव्हतेली
होती. तिचा उरोभाग खालींवर होत होता. माझ्याकडे एकवार पाहून तिनें
आपली नजर खाली वळवली व ती म्हणाली, “अंबादास, तुम्हां हें सगळं
कां केलें ?”

“उगीच.” यापेक्षां दुसरें उत्तर मला मुचलें नाहीं.

“मीं आतापर्यंत तुम्हांला फार वाईट तऱ्हेनं वागवलें याचें मला फार
वाईट वाटतं. क्षमा कराल का मला ?”

“त्यांत कसली क्षमा ?”

“पण क्षमा केली असं म्हणा ना !” सुषमा आज्ञावानें म्हणाली.

“बरं बुवा ! केली.”

“अंबादास, तुमचें मन फार मोठें आहे. मीं माझ्यासाठीं तुम्हांला
आणखी काही करा म्हणून सांगितलें तर कराल का ?”

“हो, अगदीं आनंदानं.”

सुषमा उठून टेबलाजवळ गेली. तिनें एक लग्नपत्रिका घेतली व झंपरला
अडकविलेलें फाउंटन पेन काढून तिनें त्या पत्रिकेवर कायसं लिहिलें आणि
ती माझ्या हातांत दिली. पत्रिकेंतल्या बापूराव पिंगळे या नांवावर काट
मारलेला होता आणि त्या जागीं माझें नांव लिहिलेंलें होतें. अरे बाप रे ! हें
काय ? मी ताडदिशा उठून उभा राहिलों. सुपमेनें माझ्या खांद्यावर हात
ठेवला व ती म्हणाली, “नाहीं नका म्हणूं !”

बाहेरच्या बाजूला जिन्यांवर बरीचशीं पात्रलें वाजू लागलीं, माझा हात
घरून सुषमा म्हणाली, “चला.”

दार उघडून आम्ही दोघें बाहेर आलों. बापूराव, बबन साठे आणि आणखी
एकदोघेजण जिना चढून वर आले. छोट्या शरदनें हाक मारली, “बाबा !”

फटाकड्यांचा एखादा सर पेटवून कोर्णी अंगावर टाकला असता तरी बापूराव इतका दचकला नसता.

सुषमेने माझा हात आपल्या हातांत अजून धरून ठेवला होता. ती बापूरावला म्हणाली, “बापूराव, आमच्या लग्नाला तुम्ही सहकुटंब आलांत; तुमचे किती आभार मानू !”

वाघाचा डोळा

: : : ६

आज रंगनाथची कोण धादल उडाली होती ! मोठ्या पहाटे उठून त्याने दुकानाच्या फड्यांना गेरूचा रंग फासला, खांब्यांना तेलपाणी दिले आणि हातांत केरसुर्णा घेतली पोत्याच्या मागचापुढचा केर काढून त्याने दुकान साफ केले. डब्यांवर बसलेली धूळ फडक्याने झटकायला तो विसरला नाही. त्याच्या मालकाची-लालचंदशेटची-त्याला तशी तार्कादच होती. बेलापूरच्या बाजारपेठेतले तें छोटसे किराण्याचे दुकान. करूनकरून किती साफ करणार ? जेवढे करतां येईल तेवढे रंगनाथने केले. कारण मुंबईला जाऊन लखपति झालेले लालचंदशेटचे थोरले भाऊ दयारामशेट आज भावाला भेटायला मुद्दाम येणार होते.

लवकर आंघोळ अटोपून लालचंद आंतल्या घरांतून बाहेरच्या दुकानांत आले. फुलछाप सावू लावून धुतलेला मलमलचा खमीस त्यांच्या अंगांत होता. धोतरावरून चढवलेली चांदीची जाड साखळी खमिसाच्या आंगून चमकत होती. भुसार मालाच्या व्यापाराची काळजी करून त्याचे शरीर कृश झाले होते. सोन्याच्या जाडजूड वाळ्यांनी त्यांच्या कानाची पाळी टोवू लागली होती. केशरी पागोट्याखाली आठ्यांनी दुमडलेल्या अरुंद कपाळपट्टीवर त्यांनी केशराचे गंध लावले होते. डोळे किलकिले करून त्यांनी दुकानाची साफसूफ पाहिली व ते खूष झाले.

एका कोनाड्यांत बालाजीची तसवीर ठेवलेली होती. कोनाड्याच्या एका बाजूला ‘शुभ’ व दुसऱ्या बाजूला ‘लाभ’ अशी अक्षरे कुंकवाच्या बोटाने

काढलेलीं होती. लालचंदनें गलाजीची पूजा केली व मुद्दाम बनवून आणलेला दोन पैशांचा हार तसत्रिवर चढवला. पूजा संपल्यावर रोजच्याप्रमाणें उदबत्ती विश्वत्रून न ठेवतां त्यांनी ती तशाच पेटत राहूं दिली. गादीवर परीटघडीची चादर टाकून त्यांनीं तक्क्यावर शुभ्र अभ्रा चढवला.

अकरा वाजण्याच्या सुमारास एक गर्द हिरव्या रंगाची नवीकोरी मोटार दुकानासामोर आवाज न करतां येऊन उभी राहिली. दयारामशेट मोटारिंतून खाली उतरले. त्याच्या डोक्यावर खादीची टोपी व अंगांत पांढराशुभ्र लांब कोट होता. कोटाच्या सोनेरी गुड्या उन्हांत चमचम करीत होत्या. मुळमुळीत तलम धोतर पांयांतल्या काळ्याभोर पंपशूत्र घोटाळत होते. वारा वर्षापूर्वी बेलापुराहून पळून गेलेल्या दयारामांन न ओळखूं येण्याइतका फरक पडला होता. गादीवर बसून राहाणाऱ्या श्रीमंतीचा त्रिलंबिलीत डौल त्यांच्या अंगाला आला होता. त्यांचें घघवीत गाल नागपुरी संच्यांप्रमाणें चमकत होते. धुळीत पाय टेकतांना त्यांच्या कपळावर चुण्या पडल्या. ते दुकानांत आले. भावाचें कोणत्या पद्धतीनें स्वागत करावें या विचारांत लालचंद उभे होते. दुकानांत पाय टाकल्याबरोबर दयाराम उदगारले, “अरे लाल्या, हें काय रे तुझं दुकान ! आमची पेढी झाडणारा गडी यापेक्षा चांगल्या जागेंत राहातो. छीः !”

लालचंदाचा चेहरा खरंदिशी उतरून खारकेसारखा झाला. त्याच्या तोंडून शब्दच फुटेना. रंगनाथनें धावत जाऊन आंतून गरम पाण्याचा तांब्या व दुवाल आणला. दयारामनें ओठ्यावर पाय व तोंड धुतलें आणि ते गादीवर बसले. रंगनाथनें चहाचे कप आणून त्यांच्या पुढ्यांत ठेवले. लालचंद भावाच्या भपकेवाज मोटारीकडे आणि झरूपक कपड्यांकडे आळीपाळीनें पहात होते तोंड वेडेंवाकडें करीत दयाराम चहा पिऊं लागले. रंगनाथ आलेल्या गिऱ्हाडकांना माल देऊ लागला भावाभावांच्या गण्या सुरू झाल्या. गावांतले छोटेमोठे लांक दयारामशेटला भेटायला दुकानांत येऊं लागले.

तासाभरानें आलेली मंडळी पांगूं लागली. संध्याकाळीं वाचनालयांत दयारामशेटचा सत्कारसमारंभ व्हावा असें ठरलें. रंगनाथनें आंत जाऊन पाहुण्यांसाठीं आंधोळीला पाणी काढलें व तसें बाहेर येऊन सांगितलें.

आघोळीला निघतांना दयाराम बोलले, “अरे लाल्या, हा छोकरा फार चलाख आहे बुवा ! हे लढाईचे दिवस म्हणजे नशीब काढण्याचे. याला मुंबईला धाडून दे. आम्ही ठेवू आमच्या पेढीवर. हुषार आहे. नशीब काढील.”

रंगनाथच्या अंगावर गोणीभर मांस चढलें. तो लाजतलाजत हसला. त्याच्या मनांत महत्त्वाकांक्षेचें रोपटें रुजलें.

संध्याकाळीं श्री सिद्धेश्वर वाचनालयांत बेलापूरकरांची झिम्मड उडाली. निरनिराळ्या लोकांचीं भाषणें झालीं. त्यांनीं दयारामशेटची तोंडें फाटेपर्यंत स्तुति केली. शेवटीं दयाराम बोलले. आपण मुंबईला जाऊन कसें नशीब काढलें याची त्यांनी थोडक्यांत माहिती सांगितली. बेलापूरचें त्यांचें अपरंपार प्रेम त्यांच्या भाषणांतून मधूनमधून निथळत होतें. शेवटीं वाचनालयाला आपली पांचशें रुपयांची देणगी जाहीर करून ते खाली बसले. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. दयारामच्या छातीवर हारांवर हार चढले. त्यांच्या हातांत गुच्छांची गर्दी झाली.

दयारामचें भाषण ऐकून रंगनाथच्या मनांतलें रोप वीतभर उंच वाढलें.

तो देणगीचा आकडा ऐकल्यापासून लालचंदच्या पोटांत मारखें डचमळ-डचमळ करित होतें. रात्री पाटावर बसल्यावर त्यांनी गोष्ट काढली, “दयाराम, काय ही उधळपट्टी ! पुस्तकाच्या खोलीला पांचशें रुपये म्हणजे काय झालं !”

“लाल्या !” दयाराम हसतहसत म्हणाले. “तूं निव्वळ महादेवापुढचा आहेस बघ ! तुला माझा मोहन्या माहीत आहे ना ?”

“मोहन्या ?”

“अरे माझा पोरगा. तुझा पुतण्या.”

“हां हां, बरं मग ?”

“अरे, मोहन्याला पतंग उडवायची फार खोड. पण तो काय करतो ठाऊक आहे का तुला ? तो शंभराच्या नोटा एकीला एक चिकटवून त्यांचा पतंग बनवतो अन् मग उडवतो. त्याला दुसरा पतंग चालत नाही.”

तोंडांतला घास न चावतां तसाच गिळल्यामुळें लालचंदला ठसका

लागला. नंतर ते कांहींच बोलले नाहीत. रंगनाथ जवळच उभा होता. त्याच्या मनाचा पतंग हवेंत उंचउंच चढू लागला !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच दयाराम निघणार होते. वाचनालयाचे चिटणीस दुकानांत येऊन बसले. दयारामनें खिशातलें चेकबुक काढलें, पांचशें रुपयांचा चेक खरडला आणि तो चिटणिसांच्या हातांत दिला. उपकाराच्या ओझ्याखालीं दडपून गेलेले चिटणीस चेहरा वेडावाकडा करूं लागले. भावाचा निरोप घेऊन दयाराम मोटारींत बसले. कांहींतरी आठवण झाल्यासारखें करून ते चिटणिसांना म्हणाले, “ का हो; नगरला बँबे मर्चंट्स् बँकची शाखा नसेल, नाही ? ”

“ नाही. ”

“ चूचू ! मग तो चेक तुम्ही कसा वटवणार ? ”

“ दुसऱ्या बँका आहेत. वाचनालयाच्या खात्यावर चेक जमा करूं. ”

“ छे छे, तं नाहीं जमणार. आमचो मर्चंट्स् बँक फार और आहे. तिचा चेक भलतांकडे नाही वटायचा. आणा तो इकडे. मुंबईला गेल्याबरोबर इंपारिअल बँकेचा चेक मी पाठवून दईन. ”

चिटणिसांनीं परत केलेला चेक दयारामशेटनें आपल्या खिशांत ठेऊन दिला. दुकानाच्या पायऱ्यांवर उभा राहलेला रंगनाथ एखाद्या भाविकाच्या नजरेनें त्यांच्याकडे पाहात होता. शेटजांची मूर्ति तो जणू काय आपल्या डोळ्यांत आणि कानांत साठवीत होता. माटार हालण्यापूर्वी दयाराम त्यांच्याकडे पाहून म्हणाले, “ रग्या, या कांबड्यांच्या खुराड्यांत काय नोकरी करतांस ? हा लाल्या चार टिकल्यांच्यावर एक टिकली तुझ्या हातांत टिकवणार नाही ! तूं मुंबईला ये. नशीब काढ बेट्या ! ”

रंगनाथला आईबाप नव्हते. तो आपल्या चुलतीच्या घरी राहत होता. जिर्जिना—त्याच्या चुलतीला—एक मुलगा होता. त्याचें नांव काशीनाथ. जिजीनें घराघर धुण्याभांड्यांचीं कामें करून या दोघांना वाढविलें होतें. काशीनाथ शाळेंत जात असे. रंगनाथ कित्येक वर्षे लालचंदकडे नोकरीला होता. त्याला जेवूनखाऊन दरमहा चार रुपये पगार मिळे. आपल्या गोष्टीच्या वेळीं रंगनाथला बाविसावें वर्षे चालू होतें. काशीनाथ त्याला दोन वर्षांनीं धाकटा होता.

दयाराम भावाला भेटायला बेलापूरला एक दिवस आले; पण रंगनाथच्या डोक्याला आग लावून गेले. त्याच्या डोळ्यांपुढे मुंबई नाचू लागली. मुंबईला जाऊन नशीब काढण्यासाठी त्याचा जीव तळमळ करू लागला. रंगनाथने आपल्या मनची बात काशीनाथला सांगितली. काशीनाथ शाळेल कंटाळलेला होता. रंगनाथच्या ऐवजी लालचंदच्या दुकानी नोकरी करण्याचे त्याने कबूल केले. रंगनाथने जिजीची समजूत घातली. त्याला मुंबईला जायची परवानगी मिळाली.

एक तारखेला पगाराचे चार रुपये हातांत पडल्यावर रंगनाथने आपला बेत लालचंदला सांगितला. लालचंदने दोन लाख शिव्या मोजल्या-एक लाख रंगनाथला, एक लाख दयारामला. काशीनाथला तीन रुपये पगारावर त्यांनी ठेवून घेतले. बेलापूरच्या पिंजऱ्याचे दार उघडून रंगनाथने आपले पंख पसरले.

एक घोंगडी, नेसू धोतर व दशम्यांचे गाठोडे घेऊन रंगनाथ मुंबईच्या गाडीत बसला. त्याला स्टेशनवर पोचवायला काशीनाथ आला. जिजी आल्या. त्यांना सोडून जातांना रंगनाथच्या डोळ्यांत पाणी उभे राहिले. पगाराचे रुपये तिकिटासाठी संपून गेले. जिजीने वरखर्चासाठी त्याच्या हातांत एक रुपया ठेवला. गाडी ढळली.

रात्रीच्या वेळी तो बोरीबंदर स्टेशनवर उतरला. बरोबर आणलेल्या दशम्या खाऊन तो पाणी प्याला. त्याने एका कोपऱ्यांत घोंगडा अंथरली व धोतर अंगावर पांघरून तो विचार करीत पडून राहिला.

नशीब उघडायचे म्हणजे काय? नशीब ही रुपयांनी टाकाटाक भरलेली एक तिजोरी अमून तिचो किटो मुंबईला आल्यावर मिळते असे थोडेच आहे? बेलापूरसारख्या गावात रंगनाथने वायीम पावसाळ्यांचा पाऊस अंगावर घेतला होता. पण त्यांतल कितीक पाऊस त्याने लालचंदच्या दुकानच्या आडोशाला बसून पाहिले होते. लालचंदच्या व्यवहारी तिगट नजरेच्या दाबांत त्याने आपली चतकोर उमर काढली होती. त्याला रुपयाची खरी किंमत माहीत होती. कडासरी लावलेला, जिजीने दिलेला वाघाचा डोळा चापशीत तो झोपी गेला.

दुसऱ्या दिवशी तो मुंबईत फिरू लागला. मऊमऊ डांबरी रस्ते त्याच्या तळव्यांना गुदगुल्या करू लागले. पांचपांच, सहासहा मजल्यांच्या टोलेजंग इमारतींकडे पाहतांना त्याच्या डोक्यावरली टोपी मागेमागे सरकवून खाली पडू लागली. बग्या, मोटारी, बसेस व ट्रामगाड्या यांची मुसंड चुकवतां चुकवतां त्याच्या नाकी नऊ आले. त्यांचो गरगर फिरणारी चाकें पाहून त्याची नजर फिरू लागली.

दयारामशेटची पेढी भुलेश्वरला आहे एवढेंच त्याला माहीत होतें. भुलेश्वरची वाट विचारीत तो वणवण हिंडू लागला. भुलेश्वरचें नाकें दिसायला दुपार झाली. पेढीचा ठावठिकाणा शोधित तो भुलावण पडल्याप्रमाणें भटकू लागला. पण त्याला ती पेढी काहीं सांडेना. अहो, दयारामशेट असतील मोठे; पण मुंबईच्या दरियांत खसखस !

॥ भुलेश्वरच्या बंबखान्यासमोर त्याला सट्टेबाजाराची प्रचंड लाल इमारत दिसली पांढरे स्वच्छ कपडे घातलेले शेकडा शेटिये त्या इमारतीत व आसपास घोंगावत होते. रंगनाथला वाटलें, मुंबई म्हणजे एक झाड, भुलेश्वर ही एक फांदी, समोरची इमारत हें मधांचें पोळें आणि हे सट्टोडिये म्हणजे मधमाशांचा थवा. टेलिफोनच्या शेकडो घंटा एकमुठी, एकमेळीं किणकिणत, ठणठणत होत्या. रंगनाथनें बंबखान्यांतल्या आगीच्या बंबाकडे पाहिलें. त्याला वाटलें, त्या बंबाची घंटा झक मारते आहे ! भावांच्या विचारणा चालल्या होत्या. भाव घेत होते. भाव जात होते. तेजीमंदी तालतालानें पुढेंमागे सरकत होती. पिसाटल्याप्रमाणें ते शेकडो सट्टोडिया हों हो करून ओरडत होत. रंगनाथला वाटलें, बेलापूरच्या मराठी शाळेंतले झाडून सारे वर्ग एकच जमून परवाचा म्हणत आहेत.

सट्टेबाजाराच्या आसपास तीनचार निरनिराळ्या बँका रंगनाथला दिसल्या. बँकामधून माणसांची इतकी आवजाव चालली होती, कीं मुंगीला रीघ नव्हता. शेकडो नोटांचीं बिंडाळीं क्षणाची उसंत न घेता हात बदलीत होती. नोटेला फक्त रंग, रुपयाला फक्त आवाज. शेटिया लोकांचें प्राणेंद्रिय फारसे तीव्र नसतें असें म्हणतात. त्या रस्त्यानें जाणाऱ्या कोणत्याहि शेटियाला झटकलें तरी केराची टोपली भरण्याइतक्या नोटा खाली सांडतील. आख्या मुंबईतला ठायींठाथीं चाललेला व्यापार हीं जर गुलाबाचीं फुलें मानलीं तर

सट्टेबाजारांतले शेटिये म्हणजे अत्तराच्या कुप्या ! तिथें पावलापावलावर आणि क्षणाक्षणाला जिभेच्या पतीवर संपत्तीची बेछूट देवघेव ! रंगनाथ पहातच राहिला. त्याला इसापनीतीतली 'माकड आणि सुसर' ही गोष्ट आठवली. माकडानें आपलें काळीज झाडाला टांगून ठेवलें होतें. म्हणजे झाडाला काळीज टांगून ठेवतां येतें ही गोष्ट खरी तर !

म्हणे, लक्ष्मी दुधाच्या समुद्रांत कमळाच्या पाकळ्यात उभी आहे. म्हणे, लक्ष्मी शेषाच्या वेटोळ्यावर विष्णूचे पाय चुरीत आहे. खोटें ! एकदम खोटें ! लक्ष्मी इथें या शेटियांच्या जिभांच्या शेंड्यावर नाचत आहे. शेंगदाणे, कपाशी, सोने वगैरे जिनसांच्या भावाच्या चढउताराबरोबर वरखालीं चाळून तिच्या पायाला पेटके आले आहेत. टेलिफोनच्या घंटेगणिक तिच्या हृदयाचे ठोके जलद षडत आहेत. बिचारीला धाप लागली आहे !

सट्टेबाजारासमोरच्या एका बोळींत उभा राहून रंगनाथ हा सर्व प्रकार डोळे फाडून पाहत होता. अखेरीस कंटाळून तो खालीं बसला. त्याच्या पोटांत दुपारची आग पेटली होती. समोरच एक मनुष्य केळीच्या पानावर पोपईच्या पिवळ्याजर्द फोडी मांडून बसला होता. येणारेजाणारे एकेक आणा देऊन त्या फोडी खात होते. रंगनाथलाहि इच्छा झाली. पण जवळचा एकुलता एक रुग्णा मोडण्याच त्याच्या जिवावर आलें. जवळच एक म्हातारी बाई मातीची टोपली घेऊन बसली होती. आयाबाया पोतेन्याला व शेगडी-साठीं पैसे मोजून माती घेत होत्या. मुंबईत मातीला किंमत !

इतक्यांत एक आंधळा भिकारी गळ्यात अडकविलेली बाजाची पेटी वाजवीत त्या ठिकाणीं आला. त्याचा दंड धरून एक तरुण पारंगी त्याच्याबरोबर चालत होती. तिचे कपडे स्वच्छ व कंस मोहकपणें धिंवरलेले होते. होती काळीसावळीच, पण नाकडोळे ठसठशीत. पान खाऊन तिचे ओठ लालचुट्टे दिसत होते. तो भिकारी म्हणाला, "मैना, इथंच बसूं."

ते दोघेहि त्या बोळींत बसले. भिकार्याचीं बोटें पेटीच्या पट्ट्यांवरून धिस्तवारपणें फिरूं लागलीं. रंगनाथला त्या आंधळ्याचें कौतुक वाटलें. मैना उंच आवाजांत गाणें म्हणूं लागली. गाणें म्हणतांना तिच्या दातांवरल्या सोन्याच्या दोन चुका चमचम करीत होत्या.

हा अंध भिकारी काठी टेकित आला
 द्या एकच पैसा, भीक एवढी घाला
 उघडिला न यानें जन्मापासुन डोळा
 पाहिला न यानें रम्य धरेचा गोळा
 माहिती न याला प्रकाश अथवा रंग
 दिनरात आपुला अंधारांतच दंग
 कुणि देइल कांहीं, तेंच तेवढें खावें
 कुणि द्यावें म्हणुनी भीक मागणें ठावें
 सांगाल तुम्ही, पण कसें करावें काम ?
 अंधास तरी द्या कामावाचुन दाम
 हा अंध भिकारी रखडत, खरडत येई
 पसरितो पदर हा, काव येउंद्या कांहीं
 द्या कान, शब्द हे ऐका-बापुडे
 साकडें रक्याचें एका-कां पडे ?

हा गरीब, याचे तुम्हीच दादा काका
 कर खिशांत घाला, एकच दिडकी टाका.

गाणें संपलें. बघ्या व ऐक्या लोकांची गर्दी हट्ट लागली. मैनेनें पदर पसरला व वाळे झुमझुम वाजवीत ती लोकांसमोरून फिरूं लागली.

“दादा, खिशांत हात घाला. पै-पैसा टाका. देव तुमचं भलं करील.”

लोक मैनेच्या पदरांत पैसे टाकूं लागले. तांबड्या पैशांची टंचाई भिकाऱ्यांच्या पथ्यावर. मैनेच्या पदरांत आणेल्यादुणेल्या जमूं लागल्या. कांहीं हरीचे लाल तिच्या पदरांत कुपनांचे तुकडे टाकून मोकळे झाले. मैना रंगनाथच्या समोर येऊन उभी राहिली.

“भाऊ, आंधळ्याची कणव करा. कांहीं द्या ना.”

इतक्यांत एक हिरवी मोटार गर्दीतून वाट काढीत हमरस्थानें जातांना याला दिसली. रंगनाथ बोळीतून बाहेर पडला व घावत सुटला. ती मोटार दयारामशेटची होती.

तीनचार भिनिटांनीं मोटार थांबली. दयाराम खाली उतरले व पेढीच्या पायऱ्या चढू लागले. रंगनाथ धापा टाकीत आला.

दयाराम गादीवर बसले व त्यांनीं टेलिफोनचें नळकाडें कानाला लावलें. रंगनाथ वर आला आणि त्यांच्यासमोर उभा राहिला.

“जयगोपाळ शेट ! मी सकाळपासून सारखा फिरतो आहे. सापडेनाच तुमची पेढी.”

“तू कोण ?”

“मी ? मी रंगनाथ.”

“रंगनाथ ?”

“लालजींच्या, तुमच्या भावाच्या दुकानांतला नोकर मी. तुम्हीं मला बोलावले म्हणून मुद्दाम वेलापुरासनं आलों—नशीब काढायला आलों.”

दयाराम टेलिफोनमधून कुणाशी तरी काहीतरी बोलले व रंगनाथशीं काहीं न बोलतां तसेच मोटारींत जाऊन बसले. रंगनाथ कळवळून ओरडला, “असं काय करतां शेट ?”

दयाराम मोठमोठ्यानें हसले व रंगनाथला म्हणाले, “नशीब काढायचं ना तुला ? मग काढ. तुझं नशीब काहीं माझ्या खाशांत नाही.”

मोटार हालली व दृष्टीआड झाली. पेढीवरचा भय्या हातांतला सोटा सरसावीत पुढें आला व त्यानें रंगनाथला गचांडी दिली. पायऱ्यांवरून कोलमडत रंगनाथ खाली आला. तो मुकाट्यानें त्या बोळीकडे परत चालू लागला.

गादी हटली होती. मैना पदरातले पैसे हातानें खालीवर घोळशीत होती. आंधळ्यानें तिला विचारलें, “किती आहेत बेटा ?”

“बारा आणे. दोन पत्राचीं कुपनं अन् चार कागदांचीं कुपनं.”

“बारा आण्यांनीं काय व्हायचं ? पेटीचं भाडं—तुझ्या कपड्यांचं भाडं—वाळ्यांचं भाडं—काय काय भागणार ? चल दुसरीकडे जाऊं !”

मैना पोपईवाल्याजवळ गेला व तिनें हात पुढें केला. त्यानें तिच्या हातांत एक फोड ठेवली. तिनें त्याच्याकडे पाहून डोळे मिचकावले व ती फोड खाऊन टाकली. आंधळा उठला व चाचपडत चालू लागला. घाईघाईनें पदराला हात पुसून मैना त्याच्या मागोमाग गेली.

रंगनाथ पुन्हा वेड्यासारखा भटकू लागला. सकाळपासून त्याच्या पोटांत अन्नाचा कण नव्हता. पण त्याची भूक मेली होती. त्याचा थकवा थकला होता. संध्याकाळ झाली. रंगनाथ भटकत माधवबागेंत गेला. त्याला मैनेच्या गाण्याचा आवाज ऐकू आला. तो देवळांत शिरला. मैनेच्याभोवती लोकांचें कडे पडलें होतें. तिच्या पदरांतली चिखर उजव्या हातांत मावत नव्हती. तिच्या दातांवरच्या सोन्याच्या दोन चुका त्याला जंगलाच्या अंधारांत चमकणाऱ्या वाघाच्या डोळ्यांसारख्या वाटल्या.

तो गाभ्यांत गेला. विजेच्या प्रकाशांत देवाच्या अंगावर हिऱ्यामोत्यांचे खंडीभर दागिने चकाकत होते. मुंबईतल्या श्रीमंत शेटियांचा तो श्रीमंत देव. रंगनाथनें मनोभावानें त्याला हात जोडले.

दुपारच्या वेळीं भटकत असतांना रंगनाथनें एक लहानशी खाणावळ हेरून ठेवली होती. देवळांतून बाहेर पडल्यावर तो तिकडे वळला. आंत जाऊन त्यानें चार आण्यांचें ताट मागवलें व तो त्यावर तुटून पडला. जेवण करून तो बाहेर पडला व माधवबागेंतल्या गर्दीत जाऊन बसला. रात्री फूटपाथवर घोंगडी अंथरून तो पोटाशीं पाय घेऊन पडून राहिला.

जिजीनें दिलेल्या रुपयापैकी बारा आणे शिल्लक राहिले. या बारा आण्यांत तीन जेवणें मिळतील. आजच्यासारखे तीन दिवस कसेवसे निभतील. पुढें काय ? नन्ना ! ज्या दयारामशेटच्या सावलीसाठीं आपण मुंबईला आलों त्यांच्या उंबऱ्यावर आज गचांडी मिळाली ! तीन दिवसांनंतर काय ? भिकाऱ्याच्या मौतीनें मरावें लागेल. पण...पण मुंबईत भिकारी मरतात कुठें ? त्यांच्या ओंजळींत आणेल्या मावत नाशित ! पण उगीच नाहीं मिळत त्या ! त्याच्या कानांत मैनेच्या गळ्याची फिरकत घुमू लागली. हुन्नर पाहिजे हुन्नर !

सकाळींच उठून रंगनाथ उद्योगाला लागला. शोध करित तो क्रॉफर्ड मार्केटमध्ये गेला व त्यानें बारा आण्यांच्या दोन मोठाल्या पोपया खरेदी केल्या खिशांतला चाकू काढून त्यानें पोपयीच्या बारा फोडी केल्या व त्या रांगेनें समोर मांडून तो एका रहदाराच्या रस्त्याला फूटपाथवर बसून राहिला. बारा वाजेपर्यंत बारा फोडी विकल्या व त्याचें भांडवल वसूल झालें. संध्याकाळपर्यंत दुसऱ्या पोपयीच्या फोडी संपल्या. त्याच्या खिशांत दीड रुपयांची चिखर खुळखुळू लागली. खाणावळींत जाऊन त्यानें सहा

आण्वांचें ताट मागवलें. त्या रात्रीं फूटपाथच्या खडबडीत फरशीवर त्याला गढ झोप लागली. दुसऱ्या दिवशीं त्यानें तीन पोपया खरेदी केल्या.

एक आठवडा गेला. निरनिराळ्या फळांच्या फोडी बशीत घालून तो विकू लागला. त्याची फळाची मिसळ सपाटेबंद खपू लागली. एक महिना गेला. रंगनाथचा खिसा नोटारुपयांनीं गच्च भरून गेला. फूटपाथवर झोंपणें त्याला धोक्याचें वाटूं लागलें. भुलेश्वरला एका इमारतींत जिन्याच्या खालची अर्धा खण जागा त्यानें भाड्यानें घेतली. व फळफळावळीचें दुकान थाटलें. दुकान झक चालूं लागलें. पंधराच दिवसांत त्यानें आपल्या हाताखालीं एक पोऱ्या ठेवला. त्याच आठवड्यांत त्याने बेलापूरला पत्र टाकलें. तें असें—

भुलेश्वर, मुंबई.

काशीनाथभाऊ याला पुष्कळ आशीर्वाद.

इकडे आल्याला दीड महिना झाला. तुम्हीं पत्राची खूप वाट पाहिली असेल. पण मुंबईला येऊन नशीब काढल्याशिवाय घरीं पत्र लिहायचें नाहीं असें मीं ठरविलें होतें.

काशीनाथ, तुला ती अलिबाबा आणि चाळीस चोर ही गोष्ट माहीत आहे ना ? चाळीस चोराच्या गुहेत पैसाच पैसा ! अलिबाबाला त्या गुहेची किल्ली सापडली आणि तो गब्बर झाला. मुंबई ही फार फार मोठी गुहा आहे. या गुहेत चाळीस काय पण चाळीस हजार चोरांनीं साठवलेली संपत्ति आहे. आणि काशा, मला-या तुझ्या दादाला-या गुहेची 'तिळा उघड' गवसली आहे. यापेक्षा जास्त काय लिहूं ?

सध्या मीं भुलेश्वरला एक फळांचें दुकान काढलें आहे. पण हें दुकान म्हणजे अलिबाबाचें मोहरांचें एक मापटेंहि नाहीं. ही नुसती सुरवात ! नुकताच मीं एक पोरगा दुकानांत नोकरीला ठेवला आहे.

लवकरच एक मोटार घेण्याचा माझा विचार आहे. या मोटारींत तुला व जिजीला बसवून मी आखत्री मुंबई तुम्हांला हिंडवणार आहे. तूं मुंबईला येण्याची तयारी कर. जिजीलाहि घेऊन ये. लालजीला सांग, कीं त्याच्या दुकानांत नोकरी करतो कोण ?

जिजीला सा. दंडवत.

तुझा—रंगनाथ

कांहीं दिवस गेले. रंगनाथच्या दुकानाचा गळ्या दर दिवशी वाढत चालला. त्याने दुकानासाठी मोठी जागा घेतली व आणखी एक नोकर ठेवला. भुलेश्वरला राहून अनेक व्यापाऱ्यांशी त्याच्या ओळखी झाल्या. वायद्यांच्या बाजाराची त्याला चांगली माहिती झाली. तो लहानलहान सौदे करू लागला. त्याला मिळकत होऊ लागली. वायदेबाजारांत त्याने जास्त लक्ष घातले. त्याची पत वाढू लागली.

कांहीं दिवस गेले. सट्टेबाजारांत रंगनाथनाला खच्चून फायदा होऊ लागला. फळफळावळीचा व्यापार त्याला पोरखेळ वाढू लागला. अखेरीस ते दुकान एकाला विकून टाकून तो मोकळा झाला.

लढाईच्या बातऱ्यांचा वायद्याच्या बाजारावर कसकसा परिणाम होतो याचा रंगनाथने बारकाईने अभ्यास केला. बेसुमार वाढलेली महागाई, मोडीची चणचण, चलनाची वाढ, युरोप खंडांत उलटंपालटे होणारे लढाईचे पारडे आणि आसामच्या दरवाजावर ठोठावणारा शत्रू या गोष्टींचा मनार्शी मेळ घालून त्याने सोन्याच्या बाजारात अफाट खळबळ होणार असा कयास बांधला. गेल्या दोन महिन्यांतले त्याचे अडावे तंतोतंत बरोबर ठरेल होते. छातीचा कोट करून त्याने आपल्या पतीला न झेपेल इतक्या सोन्याच्या मोठ्या खरेदीचा वायदा केला.

सोन्याचा भाव दर ताशी, दर दिवशी वाढू लागला. भावांतली ती जबरदस्त वाढ पाहून व्यापारांच्या छाल्या हक्कल्या. रंगनाथचा जीव मात्र खुलत, फुलत होता. सोन्याचा भाव शंभराच्या वर गेला. कधी न घडणारी गोष्ट घडली. सरकारचे धाने दणाणले. गेटियांच्या तोंडांना पाणी सुटले. त्यानी सपाटेबंद खरेदी सुरू केली. खरेदी वाढू लागली तसा भाव वरवर झटकू लागला. रंगनाथची नजर तयार होती. तो बांक्यासारखा टपून होता. ज्या दिवशी एकशेंसहा रुपयांवर भाव सरकला त्या दिवशी त्याने जास्त हाव न घरतां वायदा तोडून टाकला. त्या दिवशी त्याने चार लाख रुपये मिळवले असे कोणी म्हणतात, तर कोणी म्हणतात पांच लाख. खरी कमाई त्याची त्याला माहित ! क्षीरसागरांत उमललेल्या, पाचूच्या टेटावर डोलणाऱ्या कमळाच्या सोनेरी पाकळ्यांत, हिऱ्यांच्या बिसतंतूवर लोळणारी, मोत्यांनीं भरगच्च लहडलेली लक्ष्मी रंगनाथची बटीक झाली.

रंगनाथचें पत्र धाल्यावर काशीनाथला व जिजीना फारफार आनंद झाला. काशीनाथ तें पत्र घेऊन गांवभर हिंडला. लालचंदशेट चाट पडले. काशीनाथने त्यांना आपला मुंबईला जायचा बेत सांगितला. लालचंदने तीन लाख शिव्या मोजल्या. एक लाख काशीनाथला, एक लाख रंगनाथला आणि एक लाख दयारामला. हरामखोर बेटे !

काशीनाथला मुंबईखेरीज दुसरे काहीं सुचेना. त्याच्या डोळ्यांपुढे चाळीस चोरांची दागिनाची मोहरांनीं तुडुंब भरलेली गुहा दिसू लागली. तो लालचंदशीं फटकून वासिंगला. पुतण्याचें वैभव जातीनें पहाण्यासाठीं आणि त्याच्या मोटारींतून सारीं मुंबई हिंडण्यासाठीं जिजी उतावीळ झाल्या. दोघांनीं मुंबईला जाण्याचे वातवेत व तयारी चालविली.

पण महिना गेला तरी रंगनाथचें पत्र नाहीं ! दोन महिने लोटले तरी चिडी नाहीं ! काशीनाथची गुर्माई कमी झाली. लालचंद फी फी करून हसू लागले. जिजी बांधलेल्या गाठोड्याच्या गाठी सोडू लागल्या. आणखी दोन महिने गेले तरी रंगनाथ चिडीचिप्प ! काशीनाथने त्याला पत्रावर पत्रे टाकलीं; पण एक ओळ नाहीं त्याच्याकडून !

काशीनाथ चिडीला गेला. त्यानें एवढ्यानेंच मुंबईला जाण्याचा चंग बांधला. जिजीहि त्याला म्हणाल्या, “रंग्याचं लक्षण काहीं ठीक नाहीं. जा, एकदा बघून ये.”

लालचंदनें, ‘पन्हा नोकरीवर घेणार नाहीं’ असा निर्वाळा दिला. काशीनाथनें लवंगमिऱ्याच्या नोकरीला हात धुतले व तो तडक निघाला.

मुंबईला गेल्यावर त्यानें भुलेश्वरमधल्या फळांच्या दुकानांच्या फळ्या ठोठवायला सुरुवात केली. अखेरीस त्याला रंगनाथचें ‘माजी’ दुकान सापडलें. पण या चार महिन्यात त्या दुकानानें महिन्यागणिक नवा मालक पाहिला होता. सध्याच्या मालकाला रंगनाथचा पत्ता सांगतां येईना. काशीनाथ कंटाळला व सट्टेबाजारांमोरच्या बोळांत जाऊन बसला.

समोरच एक बाबा पोपयीच्या फोडी चिरीत होता. जवळच एक म्हातारी माती विकित बसली होती. काशीनाथने दोन फोडी विकत घेतल्या व तो

त्या खात बसला. इतक्यांत एक भिकारी पेटी वाजवीत आला व पोपयी-वाल्याजवळ बसला. मातीवाल्या म्हातारीने विचारलें, “ काय रे बाबा, मैना नाही दिसत ? अन् तूं आंधळा ना ? मग डाळे कसे आले ? ”

म्हातारीला काहीं उत्तर न देतां त्या भिकाऱ्याने आकाशाकडे पाहिलें व गाणें म्हणावयास सुरवात केली—

उडाली मैना

मैना भुरंदिशीं

धुंडुनी बघतां आकाशीं !

हरवलें शीड

शीड कुठें गेलें ?

नाव ही गद्गद हिंदोळे !

उडाली मैना

मैना अजात

एकटा उरलों घरक्यांत

एकटा जीव

जीव जले, पोले

परतुनी आले मज डोळे !

गाणें संपलें. काशीनाथनें खिशांतून एक आणा काढून त्या भिकाऱ्याच्या हातांत ठेवला. भिकाऱ्यानें तोंडांतल्या तोंडांत काहींतरी पुटपुटून तो आणा कपाळाला लावला. इतक्यांत एक नवी कोरी लालभडक मोटार हमरस्त्यानें जातांना काशीनाथला दिसली. गाडींत रंगनाथ-हो, रंगनाथच बसला होता. काशीनाथ ताड्दिशी उठला व रंगनाथला मोठमोठ्यानें हाका मारीत मोटारीच्या मागून धाडूं लागला. गाडींतून वाट काढीत गाडी सुळळदिशी निघून गेली. काशीनाथ मटकन् खालीं रस्त्यांतच बसला !

त्यानंतर काशीनाथ चार दिवस एकमारखा मुंबईमधून भटकत होता. लाल मोटारीचा त्यानें अगदीं पिच्छा पुरवला. बरोबर आणलेले पैसे संपून गेले होते. त्याचें पोट सपटलें होतें; पाय गळाठले होते.

रात्रीची वेळ. काशीनाथ एका रस्त्याने चालला होता. दोन्ही बाजूंच्या द्वारा-खिडक्यांतून रंगीवेरंगी साड्या विजेच्या प्रकाशांत झगझग करीत होत्या. पेटी, तबला, दिलरुबा व घुंगरें यांचा आवाज हवेंत वर चढत होता.

इतक्यांत काशीनाथला एक लाल मोटार दिसली. हो, तीच मोटार ! शंकाच नाही. काशीनाथ त्या मोटारीजवळ जाऊन उभा राहिला. उद्यां याच मोटारातून आपण हिंडणार ! काशीनाथच्या उतरलेल्या चेहऱ्यावर हसू चढलें. पण ही गल्ली तर कांहीं बरी दिसत नाही ! रंगनाथ इकडे कसा ? आला असेल कोणा मित्रांबरोबर. रंगनाथची वाट पहात काशीनाथ दरवाजांत उभा राहिला.

वरून गाण्याचे, बजाविण्याचे व हसण्याचे आवाज जिना उतरून खाली येत होते. काशीनाथ लक्ष देऊन ऐकू लागला. रंगनाथच्या हसण्याचा आवाज त्यानें ओळखला. मग मात्र त्याला राहवेना. तो इळूच जिना चढून वर गेला.

बैठकीवर तीनचार माणसें बसलीं होती. कोणी पान खात होते. कोणी सिगारेट आंढीत होते. रंगनाथ होताच त्यांत. समोर एक बाई बसली होती. शेवाळी रंगाचें जरीचें पातळ ती नेसला होती. तिचे दंड उघडेंच हांते. तिच्या डोक्यावर पावशेराची लफ्फेबाज वेणी होती. तिचे ओंठ रंगनाथच्या मोटारीप्रमाणें लालबुंद होते. पिठाच्या गिरणीतून परत आलेल्या मोलकरणीप्रमाणें तिचें तोंड पाढरेंफक्क होतें. तो प्रकार पाहून काशीनाथला कसेंसेंच वाटलें. जिऱ्याच्या कठड्याला रेलून तो गप्प उभा राहिला

साजिऱ्यांनीं नवा सूर लावला. तबल्यावर थाप पडली. ती बाई ' मोरा बन्सीवाला कान्हा ' या चालीवर गाणें म्हणूं लागलीं—

राया गोड गोड बोला

जळला, राग हा कशाला ?

नजर करुनि वर, बघ डोळाभर

हा सोड कीं अबोला

कशांत चुकलें ? कशांत हुकल्यें ?

कां सांग ताल गेला ?

शेज पसरली, फुलें पखरलीं

घे शाल, घे दुशाला

चल, झोंपीं जा, अलगद माझा

हा दंड घे उशाला !

गाणें म्हणतांना ती बाई त्यांतल्या शृंगारिक अर्थाला अनुसरून हावभाव करीत होती. रंगनाथ पूर्णपणें रंगून गेला हाता. हातांतली सिगारेट ओढायला तो विसरला होता. गाणें संपल्यावर तो म्हणाला, “तें कांही नाही. आणखी आदा पाहिजे.”

“अगोदर दौलतजादा. मग आदा.” ती बाई बोलली.

खिशांतली पाकिटे बाहेर पडलीं. त्यांतून नोटा निघूं लागल्या. दौलतजादा अहमहमिकेनें सुरू झाली. एकाच्या नोटेनें सुरवात झाली. तिची जागा पांचाच्या नोटेनें घेतली. रंगनाथनें पाकिटांतून दहाचा नोट काढली आणि तो उसळून म्हणाला,

“अरे, तुम्हीं काय दौलतजादा करावी !”

त्यानें ती नोट त्या बाईवरून ओवाळली व टर्कन् फाडली. दुसरी नोट काढून त्यानें तिच्या हातांत दिली. काशीनाथच्या छातींत टर् वाजल्यासारखें झालें. एक नोट तिच्यावरून ओवाळून फाडावी व दुसरी तिच्या हातांत द्यावी असा रंगनाथनें क्रम चालवला. काशीनाथला तें पाहवेना. तो कळवळून ओरडला.

“रंगनाथ, दादा !”

सर्वांनी चमकून त्याच्याकडे पाहिलें. त्या बाईचे ओठ आश्चर्यानें विलग झाले. तिच्या दातांवर कांहीं तरी चमकत आहे असं काशीनाथला वाटतें त्या बाईनें विचारलें, “कोण रे तूं ?”

“हा कोण ?” बाकीचे लोक विचारते झाले.

रंगनाथ डोळे तांबारून ओरडला, “मैना, तुझ्या घरीं हा कोण फालतू ?”

प्रेमपत्राची भानगड : : ७

परिक्षेचे दिवस जवळ आल्यामुळे रात्री चारा वाजले होते तरी वसतिगृहांतले सगळे दिवे जळत होते. कांही खोल्यांतून घोळण्याचे, तर कांहींतून स्टोन्हेचे आवाज ऐकू येत होते. कोपऱ्यांतल्या २७ नंबरच्या शामराव गोरेच्या खोलींतसुद्धा आज रात्री दिवा जळत होता. शामराव गोरे व पांडोबा काळे दोघेहिजण एका महत्त्वाच्या गोष्टीची चर्चा करीत होते. बराच वेळ खल झाल्यानंतर शामराव उठला आणि पॅडमधला एक कागद फाडून घेऊन त्यावर कांहींतरी लिहू लागला. पांडोबा मधूनमधून डोकें घालून बघत होता. पांडोबाच्या चेहऱ्यावर समाधानाची छटा दिसेना. तो म्हणाला, “अक्षर ठीक आहे, पण अक्षर अजून जरा तिरपं पाहिजे.” दुसरा कागद घेऊन शामराव दातांनी जिभेचें टोक चावीत सावकाश लिहू लागला.

शामराव व पांडोबा ही जोडी कॉलेजमध्ये सुप्रसिद्ध होती. शिदू माळ्यापासून तों तहत प्रिन्सिपॉलपर्यंत सर्वजण या जोडीला ओळखीत होते. शामरावचे वडील सुखवस्तु असून पुण्याचेच रहिवासी होते. पांडोबाला खामगांवाहून त्याच्या चुलत्याकडून न चुकतां मनीऑर्डर येत असे. अभ्यासासाठी म्हणून शामराव वसतिगृहांतच राहायला आला होता. पांडोबा इंडियन गेम्सचा सेक्रेटरी होता हें त्याच्याकडे पाहिल्याबरोबर कोणीहि सांगू शकत असे. शामराव कॉलेजच्या वाङ्मयमंडळाचा चिटणीस होता.

दुसरे दिवशीं संध्याकाळच्या डाकेला पोस्टमन येऊन त्यानें २६ नंबरच्या खोलींत राहाणाऱ्या वसंत लाटकरच्या हातात एक गुलाबी पाकीट दिलें. त्यावरलें अपरिचित अक्षर पाहून त्यानें तें कोटून आलें हें बघण्यासाठीं शिक्षा पाहिला. त्याला ‘Poona’ तीं अक्षरें दिसलीं. पाकीट फोडल्यावर त्याच्या आश्चर्याची परिसीमा झाली. खाली ‘आपली पाटणकर’ अशीं अक्षरें होतीं. उतारावर निघालेल्या सायकलच्या वेगानें त्यानें तें पत्र वाचलें व पत्राला येणाऱ्या सेंटचा वास घेत घेत तो पुन्हां तें पत्र वाचूं लागला. पण तसें कशाला! तुम्हीसुद्धा वाचू कीं—

प्रिय वसंतराव,

पत्र लिहायला घेतांना माझे हृदय धडधड करीत आहे. काय लिहावे, कसे लिहावे या विचारांनी मनांत गोंधळ उडाला आहे. खरे म्हटलें तर आपला परिचय अगदी थोडा. नुसती तोंडओळख म्हटलें तर चालेल. अशा परिस्थितीत मी हें पत्र पाठविण्याचें धाडस करीत आहें, म्हणून माझ्यासंबंधी विपरीत कल्पना आपल्या मनांत येतील अशी मला भांती वाटते. पण हृदयाचा कोंडामारा असैद्य होत चालल्याने मला हें पत्र लिहिण्याशिवाय गत्यंतरच उरलें नाहीं.

आपल्याला कॉलेजमध्ये प्रथम पहिल्याबरोबरच माझे आपल्याविषयी अनुकूल मत झालें. आपलें निरनिराळ्या खेळांतलें प्राविण्य आणि वाद-विवाद-सभेतलें आपलें वक्तृत्वकौशल्य पाहून दिवसेंदिवस माझे मन आपल्याकडे जास्त ओढ घेऊ लागलें. पण मुलींची ओळख करून घेऊन ती उगीचच वाढवण्यामध्ये आपण उदासीन दिसल्यामुळें माझे कांहीं चालेना. आणि नुकत्याच झालेल्या आपल्या कॉलेजच्या गंदरिंगमध्ये खडाष्टक नाटकांत आपण केलेलें कवीश्वराचें काम पाहून तर मला माझ्या हृदयांतल्या उर्मे दावणें अशक्यच झालें !

शेवटीं मनाचा हिऱ्या करून आज हें पत्र लिहिण्याचा निर्लज्जपणा मी पदरीं बांधून घेत आहे. मला अजून कितीतरी लिहायचें आहे, पण कांहींच सुचत नाहीं. आतांपर्यंत जेवढें लिहिलें तेवढेंच कसे लिहितां आलें याचें आश्चर्य वाटतें ! आपली समक्ष भेट झाल्याशिवाय मनावरलें दडपण दूर होणार नाहीं. कॉलेजमध्ये तुम्ही माझ्याशी बोललां तर तो उगीचच चर्चेचा विषय होईल; तरी केव्हां आणि कुठें भेटाल ?

पत्राचें उत्तर पोस्टाने पाठवणें धोक्याचें होईल. आमचा बंगला तुम्हांला माहीत आहेच. उद्यां संध्याकाळीं, अंधार पडल्यावर तळमजल्यावरच्या डाव्या बाजूच्या कोपऱ्यांतल्या खोलीच्या खिडकींतून या पत्राचें उत्तर टाकावें. ती माझी अभ्यासाची खोली. मी वाट पाहत उभी राहीन. कळावें.

आपली

ता. क.—आपल्या कॉलेजमधला तो उडाणटप्पू शामराव गोरे कवी-
श्वरची भूमिका करायला मागत होता म्हणे ! तुम्हांला ती भूमिका मिळाली
असें कळल्यावर मला फार आनंद झाला. त्या माकडानें काय नाटकांत
काम करावें ! बरें तें जाऊं द्या. उद्यां माझ्या पत्राचें उत्तर नक्की घेऊन
याल ना ! उद्यां क्लासमधें तुमच्याकडे पहाण्याचा मला मुळींच धीर होणार,
नाहीं. तुम्हीहि ओळख देऊं नका.

Kamal Patil
K. P.

दार लावून घेऊन वसंत तें पत्र किती वेळां तरी वाचीत होता. अचानक
ओठाशीं आलेला हा इफ्काचा प्याला पितांना त्याला ठसका घेऊं लागला.
कमल पाटणकरसारखी कॉलेजच्या वेहेस्तांतांल परी आपण होऊन पत्र पाठवून
आपली प्रेमयाचना करते म्हणजे काय गोष्ट आहे ! त्यानें आरशांत आपलें
तोंड पाहिलें; पुन्हा पाहिलें आणि त्याला वाटलें, खरेंच, आपण सुंदर आहोंत
कीं ! त्याच्या डोळ्यांपुढून कल्पनांचे ढग सरकूं लागले—

—आपण टेनिस खेळत असून कमल पाटणकर बाजूच्या रस्त्यानें जातांना
मुद्दाम खेळ पहाण्यासाठीं थांबली असून तिच्या गालांवर प्रेमळ हास्य
खेळत आहे.

—आपण वादाचा मुद्दा टेबलावर मूठ आपटून, जोराजोरानें मांडीत असून
पुढल्याच बाकावर बसलेली कमल टाळ्या वाजवीत आहे.

—आपण कवीश्वराच्या भूमिकेंत स्टेजवर उभे असून अभिनय करण्याचा
प्रयत्न करीत आहोंत आणि कमल पाटणकर आपलेपणाच्या अभिमानानें
शेजारच्या मुलींना आपल्या कामाचा चांगुलपणा वर्णन करून सांगत आहे.

आणि काळाच्या जरा पुढें सरकून—

—आपण एका लतामंडपांत बसलों असून कमल समोर उभी आहे.
आपण तिचा हात आपल्या हातांत धरून तिला आपल्या शेजारीं बसवीत
आहोंत, आणि—

इतक्यांत त्याच्या कल्पनेच्या साखळीची कडी तुटली. दाराची कडी
वाजवून बाहेरून कोणीतरी त्याला हाक मारीत होतें. त्यानें पत्राचा कागद
गडबडीनें उशीखालीं ठेवून दिला आणि दार उघडलें. शामराव आंत आला.

“काय चाललय वसंतराव ?”

“काहीं नाही, आपलं जरा हें करीत होतो.”

“हें करीत होतां होय ? अस्सं !”

उगीचच इकडच्या तिकडच्या सटरफटर गप्पा काढीत शामराव थोडा वेळ बसला आणि निघून गेला. तो गेल्यावर वसंतानें पुन्हां उशीखालचा कागद काढला.

रोज रात्री अभ्यासाला पहाटे उठण्यासाठी लौकर झोपणारा वसंत आज न झोपतां कागदांचे तुकडे करीत टेबलाशी बसला होता. बऱ्याच वेळानें त्याचे शिडिंगें संपलें. दुसरे दिवशीं तो कॉलेमध्ये गेला नाही. हो, तिनें ओळख देऊं नका म्हणून सांगितलें आणि आपल्या डोळ्यांनीं आयत्या वेळीं दगा दिला तर !...

*

*

*

भाऊसाहेब पाटणकर वक्रील संध्याकाळच्या वेळीं आपल्या बंगल्या-समोरच्या बागेत येरझारा घालीत होते. चष्म्याच्या वरच्या बाजूला दिसणाऱ्या आख्याच्या जाळ्यावरून त्यांची मनःस्थिति बरी नसावी हें स्पष्ट दिसत होतें. तसें पाहिलें तर त्यांना बागेचा मनस्वी नाद ! त्यांची मुलगी कमल आणि पुतणी कावेरी या कधीकधी केसांत घालण्यासाठीं म्हणून फुलें तोडोत, तेंसुद्धां त्यांना खपत नसे. आणि आज ते फिरतां फिरतां बेशक एकाद्या झाडाचा पाला ओरवाडीत होते. संध्याकाळच्या थंड वान्यानें त्यांच्या डोक्याचा गरमपणा कमी झाला नव्हता हें निश्चित. जराशानें त्यांनीं आपला प्रशस्त देह तिथल्याच एका वेताच्या खुर्चावर टाकला आणि ते पुटपुटूं लागले.

“अगदीं माझ्या खात्रीची केम होती; पण तो लाटकर वक्रील मधें आडवा पडला. मंचरच्या तारखा सोडून इथं यायचं काय लेकाचं नडलं होतं ? आणि आमचा साक्षीदारहि अगदींच कच्चा ! उलटतपासर्णीत सारं भकला शिंचा !”

‘शिंचा’ ही भाऊसाहेबांची फार आवडती शिवी. घरांतल्या पोरीबाळींना-सुद्धां ते या शेलक्या शिवीचा नेहमीं आहेर करीत. त्या वेळेस ते ‘चा’ ची ‘ची’ करीत. तिसऱ्या वर्गातल्या लोकांच्या तोंडून ही शिवी त्यांनीं कधीं न

ऐकल्यामुळे वरच्या दर्जाच्या लोकांची ही राखीव शिवी असावी अशी त्यांची कल्पना होती. अंधार पडला तरी ते तसेच बसून राहिले. मुली कुठेंतरी बाहेर गेल्या होत्या व बंगल्यांत स्वैपाकघराशिवाय चोर्हाकडे सामसूम होती. पलिकडच्या कोपऱ्यांत काहींतरी वाजलें; पण त्यांनीं तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. असेल मांजरबिंजर. (या मांजरी शिंच्या अशाच !)

पण जेव्हां पावलांचा स्पष्ट आवाज ऐकू आला तेव्हां ते उठून त्या बाजूला गेले. कोपऱ्यांतल्या खिडकीजवळ काणीतरी व्यक्ति उभी होती. “ कोण आहे तिकडे ? ” भाऊसाहेब गरजले. ती व्यक्ति चट्टादशीं कंपांडडच्या भिंतीवर चढली. रस्त्यावर उडी टाकल्याचा ‘धप्प’ असा आवाज झाला. भाऊसाहेब लगबगीने फाटकाबाहेर पडून त्या बाजूला गेले. रस्त्याच्या कोपऱ्यावर कुणीतरी वळतांना दिसलें. स्वतःच्या पायांवर पुरेसा विश्वास नसल्यानें पाठलाग करण्याच्या भरीस न पडतां ते माघारा फिरले. फाटकांत शिरतांना समोरच्या चिंचेच्या झाडाखालीं एकदोघांचा हसण्याचा आवाज येतो आहे असा त्यांना भास झाला. पण अंधारांत काहीं न दिसल्यानें ते घरांत आले. मुलींच्या खोलींत जाऊन त्यांनीं दिव्याचें बटण दाबलें व खिडकीशेजारच्या टेबलावरलीं काहीं पुस्तकें नेलीं आहेत कीं काय तें पाहूं लागले. पुस्तकें तर्शाच पडलीं होती; पण टेबलाच्या कोपऱ्यावर त्यांना कागदाची एक घडी दिसली. त्यांनीं तो कागद उलगडून दिव्याजळ नेला.

प्रिथ **K. V.**

तुझे पत्र मिळालें. प्रेमाच्या सागरांत मी इतका आकंठ बुडून गेलों आहे, कीं स्वर्ग आतां दीड बोटमुद्दां राहिला नाहीं अमें मला भासमान होत आहे. (पाताळ शिंचा !) तुला भेटण्याचो इतकी उत्कंठा लागली आहे, कीं खांद्याला पंख असते तर किती छान झालें असते असें वाटतें. (कशाला ? कंपांडडवरून उड्या मारायला ?) आपऱ्या कॉलेजमधल्या इंटरच्या क्लासच्या समोरच्या गॅलरींत मी उद्या संध्याकाळीं अंधार पडूं लागल्यापासून तुझी वाट पाहीन. त्या बाजूला त्या वेळीं चिटपाखरुमुद्दां नसतें.

तूं या स्पोर्टस्मनची अंपायरीण आहेस. तूं माझा अध्यक्षीण असून मी तुझा वक्ता आहे. तूं या कवोश्वराची गौरी आहेस. तूं या वसंताची कोकिल (काळा रंग वजा करून) आहेस. जास्त काय लिहूं ?

तुझी चातकासारखी वाट पाहीन. तू न आलीस तर या वसंताचा श्रीधम होईल; तरी ये, ये, ये.

तुझा प्रियकर

वसंत लाटकर

शेवटचें नांव वाचतांन विंचवानें नांगी मारल्याप्रमाणें भाऊसाहेब किंचाळले--

“अस्सं काय ! आज एका लाटकरनं माझी केस लाटली आणि हा दुसरा लाटकर माझी पोरगी लाटायला पाहातो काय ? बरं आहे बच्चंजी ! नांवाचा भाऊसाहेब आहे म्हणावं ! आणि पोरी तरी शिंच्या काय विघडल्या आहेत. पत्र पाठवतात काय त्याला ! पण ही भानगड कुणाची ! कमीची की कावेरीची ? तें काहीं नाहीं. या गोष्टीचा पत्ता लावलाच पाहिजे.”

बाहेरच्या बाजूला बोलण्याचा, हसण्याचा व बांगड्याचा असे तीन आवाज एकसमयावच्छेदेंकरून आल्यामुळें भाऊसाहेबांनीं ती चिठी तशीच टेबलावर टाकली आणि त बाहेर आले. मुली परत आल्या होत्या. कुणार्शीच काहीं न बोलतां भाऊसाहेब आपल्या खोर्लीत गेले. कावेरीनें स्वैपाकघराकडे मोर्चा वळवला आणि कमल खोर्लीत आली. इकडेतिकडे करतांना तिला ती चिठी दिसली. ती वाचल्यावर भाश्यांचा चटकाच वसला तिला. तिच्या वर्गांतला वसंत लाटकर तिला चांगलाच माहीत होता. त्याला सभेंत बोलतांना आणि नाटकात काम करतांना तिनें पाहिलें होतें. ती मनांतल्या मनांत, म्हणजे आवाज न करता बोलूं लागली.

“मुलगा काहीं एकंदरींत वाईट नाहीं; पण या कावेरीचं आणि त्याचं संधान कधीं जुळलं ? नाहीती ती फारच आंतल्या गाठीची. हिनें अद्या चिठ्याचपाठ्या पाठवणं, त्याची एका बाजूला गाठ घेणं म्हणजे काय ! दादांना कळलं तर ते आकाशपाताळ एक करतील ! तें काहीं नाहीं. या गोष्टीचा पत्ता लावलाच पाहिजे.”

कावेरीच्या टेबलावर बसून समोरच पडलेल्या एका पुस्तकांत तिनें ती चिठी घालून ठेवली आणि जेवण करायला निघून गेली.

दुसरे दिवशीं सकाळपासून कमलचें कावेरीच्या हालचालीवर सारलें लक्ष

होतें. तिला आज कावेरी जास्तच उत्कृष्टित दिसली. संध्याकाळी कावेरीला पातळ बदलतांना पाहून तर तिची खात्रीच झाली.

“ कां ग ! कुठं निघालीस ? ”

“ मैत्रिणीकडे जायचय् एका. ”

“ कोणती मैत्रीण ? ”

“ आहे एक आपली अशीच ! ”

कमल आणखी काही विचारणार तोंच भाऊसाहेब खोलीत आले. आज ते कोर्टातून लवकर परत आले होते. उर्गाचिच हसून त्यांनीं दोघांकडे पाहिलें.

“ काय ग पोरीनो ! काय चाललय् ? आणि कावेरी कुठं निघाली ? ”

“ मैत्रिणीकडे. ” तोंडावर पावडर फिसकारीत कावेरी म्हणाली. भाऊसाहेबांनीं चष्मा काढून त्यांचीं भिंग मदऱ्याच्या टोकानें पुसलीं. चष्मा पुन्हा नाकावर चढवला, जरा खाकरले, आढ्याकडे पाहिलें, नंतर फरशीकडे पाहिलें, पुन्हा आढ्याकडे पाहिलें आणि एक आवंढा गिळून ते बाहेर गेलें. कावेरी बाहेर गेल्यावर भाऊसाहेबांनीं मोटार बाहेर काढायला सांगितली आणि कपडे करून ते बाहेर पडले. कॉलेज जवळ आल्यावर ते खाली उतरले आणि त्यांनीं शोफरला मोटार घेऊन जायला सांगितलें. जराशानें इंटर आर्म्सच्या क्लास-समांरची गॅलरी त्यांना दिमली. अंधार पडायला अजून अवकाश होता. इकडे-तिकडे पहात ते वर चढे. जिऱ्याच्या खालच्या बाजूला पत्रे लावून तयार केलेली एका लहानशी खाली होती. खोलीचें दार उघडेंच होतें. आत कांहीं घमेलीं, एकदोन फावडीं, एक कुदळ, आणि एक सर्भिटचें पोतें एवढें सामान होतें. आजूबाजूला पाहून ते हळूच आंत शिरले. सीमेंटच्या पांत्याच्या मागल्या बाजूला त्यांच्या आकाराला दाटीवाटीनें बसण्याइतकी जागा होती. दार लोटून घेऊन ते तिथें बसले. पत्र्यांच्या फटीतून त्यांना गॅलरीचा कांहीं भाग दिसत होता.

थोड्याच वेळानें गुळगुळीत दाढीचा, सेंटचे फत्रारे मारून घेतलेला लाटकर एक हातानें सदऱ्याची कॉलर वर ओढीत व दुसऱ्यानें केस चोपून बसवीत तिथें आला. बराच वेळ तो मान व डोळे ताणीत उभा होता. शेवटीं त्याची हृदयदेवता दुरून येतांना दिमली. पत्र्यांच्या फटीतून भाऊसाहेब त्यांचे चाळे पहात होते. थोड्य च वेळांत जिऱ्यावर पावले बाजूलागलीं

आणि कावेरी दिसण्याची अपेक्षा करणाऱ्या त्यांच्या डोळ्यांना कमल दिसली ! नाकाचा ओरखडा निघेपर्यंत त्यांनी फटीजवळ डोळे आणले. कमलच होती ती. तिने इकडेतिकडे पाहिले. तिला दुसरें कोणीच दिसेना ! हे कसे काय ? कावेरीला तर घरून निघून बराच वेळ झाला होता आणि अंधारहि पडत चालला होता. ती डोळे विस्फारून लाटकरकडे पहात उभी राहिली. तिला काय बोलावें हे मुचेना ! ती आतां आपल्या बाहुपाशांत येईल, खांद्यावर मान टाकील म्हणून लाटकर तयारीने उभा राहिला होता—तो तिच्या बटारलेल्या डोळ्याकडे पहात तसाच उभा राहिला. आणि आतां तें दृश्य दिसेल म्हणून भाऊसाहेबांनीं डाळे झांकून परत उघडले तरी तें त्यांना दिसेना. इतक्यात जिन्यावर पावले वाजू लागलीं. शिडू माळी आपल्या घोगऱ्या आवाजानें त्याचें एकुलतें एक गाणें म्हणत सावकाश वर येत होता—

“ एक दिन जानारे भाई... ”

आतां काय करायचें ? तिघांच्याहि डोळ्यांपुढें एकच प्रश्नचिन्ह उभे राहिलें.

“ अगऱ्याई, आता ? ”

पावलांना आवाज जवळ येऊं लागला. तिने पऱ्याच्या सोलीकडे पाहिलें व चटदशी पुढे होऊन, दार उघडून ती म्हणाली,

“ या, इकडे या. ”

सामेंटच्या पोत्यामागें भाऊसाहेबांची त्रेधा उडाली. ते अंग चोरून गप्प वसले. वसंतनें दार लावून घेतलें. दोन घमेली पालथी टाकून तीं दोघें यांवर बसलीं. अंधार !

शिदबा वर आला. गॅलरींत आसन टोकून त्यानें आपली चिलीम बाहेर णटली व तो तति तंबाखू भरूं लागला. शिस्तींत चाललें होतें त्याचें. चिलीम टल्यावर त्याच्या तोंडांतून झुरके आणि ताना बाहेर पडूं लागल्या—

“ एक दिन जाना रे भाई— ”

आजचा दिवस कसा जाणार ही चिंता आंतल्या तिघांना पडली होती. अशा थर्तीत काहीं मिनिटें गेलीं. पोत्याच्या वर हळूच डोकें काढून भाऊसाहेब ठेले ताणतापून पहात होते. बराच वेळ तिथें काढल्यानें त्यांच्या डोळ्यांना धाराची सवय होऊन जरा जरा दिसूं लागलें होतें. लाटकर अंधाराचा आणि

दाटीचा हळूहळू फायदा घेऊं लागला होता. एकमेकांना चिटकून बसलेल्या त्या दोघांना पाहून भाऊसाहेबांच्या अंगाची लाही होत होती ! तें सीमेंटचें पोतें उचलून त्या दोघांच्या डोक्यांवर रिकामें करावें असें सारखें वाटत होतें त्यांना. इतक्यांत लाटकराचा हात दूर करण्याच्या गडबडींत कमलच्या हातांतल्या बांगड्या वाजल्या. बाहेर बसलेल्या शिदबानें टुणूदिशी उडी मारली व खाली पडलेली चिलोम उचलून न घेतांच 'हरे राम !' म्हणून खाली धूम ठोकली. कमल चट्टिदिशी बाहेर आली आणि म्हणाली,

“ चला जाऊं लौकर. ही संधि बरी आहे. तो पुन्हां परत येईल. आटपा. ”

“ मग आतां पुन्हां केव्हां भेटणार ? ” तिचा हात धरीत वसंत म्हणाला.

“ पुढचं पुढं पहातां येईल ! अगोदर निधा इथून ! ”

पांच मिनिटांत शिदबा आणि दुसरा एक गडी हातांत कंदील व सोटे घेऊन तिथें आले. आपल्या कोंटावरलें सीमेंट झटकित भाऊसाहेब पायऱ्या उतरत होते.

“ बरा सापडला लेकाचा ! अन् ती आवा कुठं हाय ? ”

“ कोणची आवा ? ” भाऊसाहेब हतबुद्ध होऊन उद्गारले.

“ काय थेरं करतोय बामण ! या माज्या कानानं मी काकणांचा आवाज ऐकला. कुठं पसार झाली वाटतं ती ! चला थोरल्या सांढबांकडे. ”

भाऊसाहेबांचा कांहीं इलाज चालेना ! शिदबानें आणि दत्तू गड्यानें दोघांनीं त्यांचे दंड धरले आणि त्यांना प्रिन्सिपॉलच्या बंगल्याकडे चालवले.

प्रिन्सिपॉलसाहेब आंतल्या घरांत बायकोशीं हास्यविनोद करित जेवण करित होते. शिदबानें बामणाला नीट धरून ठेवण्याची दत्तूला ताकीद दिली आणि आपण बातमी देण्यासाठीं आंत गेला. साहेबांनीं घास घेताघेतां मागे वळून पाहिलें—

“ काय रे शिदबा कां, आलास ? ”

“ ती मागली गॅलरी हाय ना, तिथं मी जरा चिलीम वडीत व्हर्तो— ”

“ बरं मग ? ”

“ तिथली ती घमेल्याची खोली हाय ना, तिथं एक आवा अन् एक बामण काय बी करत बसले व्हते. मी दत्तूला घेऊन जाईस्तवर ती आवा पशार झाली. त्या बामणाला आणलाय धरून. ”

“कुठं आहे तो ?”

“भाएर दत्तून धरून ठिवलायू त्याला.”

सुग्रास अन्नाच्या ताटावरून उठणें साहेबांच्या जिवावर आलें होतें. त्यांत प्रिन्सिपॉलीणबाईंनीं भर घातली. त्या म्हणाल्या,

“जाऊं द्या, कशाला उठतां आतां. जा रे शिदबा, त्या माणसाला आपल्या गॅरेजमध्ये दे ठेवून आणि कुळूप लावून घे. सकाळीं दे त्याला पोलिसच्या ताब्यांत. किळी बाहेरच्या दाराजवळ खिळ्याला आहे, जा.”

शिदबांनै त्याप्रमाणें केलें. गॅरेजचें दार लावून घेतांघेतां तो म्हणाला, “ए बामणा ! बस आतां पॉम्पॉम् करीत !”

भाऊसाहेबांच्या कानांत पंचवीस हॉर्नस् एकदम वाजू लागले !

दुसरे दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां प्रिन्सिपॉल कपडे करून बाहेर पडले. त्यांना कांहीं कामासाठीं गावांत जायचें होतें.

शोफर अजून आला नव्हता. स्वतःच गाडी काढण्यासाठीं ते किळी घेऊन गॅरेजकडे निघाले. शिदबाचा ‘रपोट’ विसरून गेले होते ते. दार उघडल्यावर घोरण्याचा आवाज आला तेव्हा त्यांच्या लक्षांत आलें. त्यांनीं गाडीत वाकून पाहिलें तों भाऊसाहेब ! रात्रीच्या आळसातून स्वतःला शिन्ध्या देत त्यांनीं भाऊसाहेबांना उठवले व दिलगिरी प्रदर्शित केली. भाऊसाहेब कांहींच बोलले नाहीत. प्रिन्सिपॉलच्या आग्रहावरून त्यांनीं बंगल्यांत जाऊन तोंड धुतलें, चहा घेतला व घरीं जाण्यासाठीं त्यांच्याच मोटारमधें बसले.

भाऊसाहेब पाटणकरांच्यासारखा गांवांतला वजनदार वकील आपल्या कॉलेजमधल्या घमेल्याच्या खोलींत काय येऊन बसतो, त्याच्याबरोबर एक बाई काय असते आणि शिदबाच्या हातांत सापडून त्यांना आपल्या हलगर्जीपणांमुळें रात्रभर गॅरेजमध्ये काय झोपावें लागतें—सगळेंच विचित्र ! मोटार चालवतांना प्रिन्सिपॉल विचार करीत होते. एकदा शहानिशा करून घ्यावी म्हणून त्यांनीं मान वळवून पाहिलें; पण भाऊसाहेबांच्या आंघट्टाण चेंहऱ्याकडे नजर जातांच सध्या कांहीं न विचारणेंच श्रेयस्कर असें त्यांनीं ठरवलें. पाटणकरांचा बंगला येतांच त्यांनीं गाडी थांबवली. भाऊसाहेब खालीं उतरले.

“आज दुपारीं मी कॉलेजमधें येऊन सगळं कांहीं सांगेन आपल्याला !”
इतकें बोलून ते वळले. मोटार निघून गेली.

त्यांची पत्नी दारांतच उभी होती.

“हैं काय ? रात्रीं कां नाहीं येणं झालं ?”

उभ्या आयुष्यांत गांवांतच असून रात्र बाहेर काढण्याचा हा त्यांचा पहिलाच प्रसंग ! सौभाग्यवतीला कांहीं संशय तर नाहीं ना आला ? प्रश्नाचें उत्तर न देतां ते आंत गेले. खोलींत जाऊन ते कपडे उतरतात न उतरतात तोंच कावेरी आंत आली व तिनें एक चिष्ठी त्यांच्या हातांत ठेवली.

“काल कॉलेजमधें एका फार्जाल मुलानें ही चिष्ठी माझ्या पुस्तकांत घालून ठेवली. नांव लिहिलं आहे त्यानं स्वतःचं. आणि मीं लिहिलेलं पत्र मिळालं असं लिहिलय् धडधडीत ! निर्लज्ज मेला !”

भाऊसाहेबांनीं चिष्ठी ओळखली. तीच होती ती.

“आज दुपारीं मी कॉलेजमधें येऊन प्रिन्सिपॉलना सांगून करतो त्याची व्यवस्था.”

“तें कांहीं नाहीं काका. त्याला अगदीं जन्माची आठवण राहिल अशी शिक्षा झाली पाहिजे. तुम्हीं प्रिन्सिपॉलना सांगितलं म्हणजे करतील ते.”

“मला तसं कसं सांगतां येईल काऊ ! (लाडकें नांव) त्यांची माझी कुठली इतकी ओळख !”

“तुम्हांला ते स्वतः मोटारींतून घरीं आणून पोचवतात; आणखी कितीं ओळख पाहिजे ? शिवाय रात्रीं तुम्ही घरीं आलां नाहीं म्हणजे तुम्ही आणि ते...”

“बरं तें जाऊं दे. सांगीन मी त्यांना. जा तूं आतां. पण काय ग, कमी काय करते आहे ?”

“झोपली आहे.”

“अस्स !”

दुपारीं चार वाजतां प्रिन्सिपालच्या बंगल्यावर जाऊन त्यांनीं त्यांना सर्व कांहीं सांगितले. पोटच्या पोरीसंबंधानें तमें कांहीं बोलतांना पोट्यांत तुटत होतें त्यांच्या. पण स्वतःविषयीं होणारा गैरसमज दूर करणें त्यांना प्राप्त होतें.

“मग आतां या बाबतींत मी काय करावं असं आपलं म्हणणं आहे ?”
प्रिन्सिपॉलसाहेबांची पृच्छा.

“आपण सध्यां कांहींच करूं नका. मला एकदां त्या मुलाला समक्ष भेटायचं आहे. ”

“आतां खोलीवर भेटेल तो. खोली दाखवायला गडी देतो मी आपल्या बरोबर. ”

गड्यानें भाऊसाहेबांना वसतिगृहांतली लाटकरची खोली दाखवली. दत्तूच होता तो. काल आपण धरून ठेवलेला वामण आज साह्यवासंगें चाय-बिस्कूट खातो याचें तिरबागडें त्याला उमगत नव्हतें! भाऊसाहेबांबरोबर चालतांना त्याचे पाय लटपटत होते. खोली दाखवून तो जो निसटला तो ही बातमी सांगाबला शिदबाकडे गेला.

वसंत आज खुर्चीत असल्यामुळें त्यानें शामरावाला व पांडोबाला चहाला बोलावले होते. स्टोव्हवर चहाचें पाणी उकळत होतें आणि शामराव व पांडोबा लाटकरच्या आनंदी वृत्तीची मनांतल्या मनांत कारणमीमांसा लावीत होते. इतक्यांत भाऊसाहेब आले. त्यांना शामराव ओळखीत होता.

“मला लाटकरांना भेटायच्यु !”

“मी—माझं नांव लाटकर, या.” वसंत पुढें होऊन म्हणाला.

“मला यांच्याशीं जरा बोलायचं आहे. आपण थोडा वेळ बाहेर जाऊ तर बरं होईल.” भाऊसाहेब त्या दोघांना म्हणाले.

“आम्हांला चहा घ्यायचा होता.” पांडोबा बोलले. पण पांडोबाचा हात धरून शामरावानें त्याला बाहेर नेलें.

“चहा घ्याल का आपण ?” वसंतनें विचारलें.

“मी आताच प्रिन्सिपॉलकडे चहा घेतला. तें दार लावून घ्या आणि स्टोव्ह बंद करा. ”

वसंतानें तसें केलें आणि तो त्यांच्यासमोरच्या खुर्चीवर बसला.

“तुमचें नांव मला माहीत आहे, हें तुम्ही पाहिलचं. तुमच्या वडिलांचं नांव काय ? त्यांचा धंदा कोणता ? राहाण्याचं गाव कोणतं ? ”

“आमचें राहाण्याचं गाव मंचर. माझ्या वडिलांचं नांव विनायकराव असून ते मंचरला वकिली करीत असतात. ”

“ आँ... ! परवा एक केस चालवायला इथं आले होते तेच का ? ”

“ हो. ”

भाऊसाहेब विचार करीत थोडा वेळ स्तब्ध बसले. त्यांच्या डोक्यांत एक कल्पना आली-

“ तुम्हांला भाऊबहिणो किती आहेत ? ”

“ कोणी नाहीत. मी एकटाच. ”

“ स्थावर इस्टेट किती आहे तुमची ? ”

“ इथं डेक्कन जीमखान्यावर एक बंगला आहे. मंचरला एक घर आणि दोन मोसंब्याच्या बागा आहेत. ”

वसंतला वाटलें, हा म्हातारा आतां आपल्याला गोत्र विचारणार. पण तसें कांहा न विचारतां भाऊसाहेब म्हणाले,

“ लग्नासंबंधी काय मतं आहेत आपलीं ? ”

“ म्हणजे ! ”

“ म्हणजे असं, कीं तुम्ही वडिलांनीं पसंत केलेल्या मुलीबरोबर लग्न करणार कीं तुम्ही पसंत केलेल्या मुलीशीं लग्न लावून घायला त्यांना सांगणार ? ”

आपल्याला भेटायला आलेल्या या प्रतिष्ठित गृहस्थाबद्दल प्रथम वसंतला बराच आदर वाटला होता. पण त्याच व्यक्तीचा आपले पाय धरायला आलेला मुलीचा बाप झाल्याबरोबर त्याची भाऊसाहेबांकडे पहाण्याची दृष्टि बदलली आणि सरळ “ माझी एक मुलगी आहे, तिला पहायला याल का ? ” असें लाचारीनें विचारण्याऐवजीं हा म्हातारा आडवेतिडवे प्रश्न टाक्याला लागलेला पाहून त्याच्या अंगांत वरपक्ष शिरला. खुर्चीवर मागे रेलून तो म्हणाला.

“ आपण काय म्हणतां तें समजलं मला; पण त्याचं उत्तर देण्यापूर्वीं मला आपल्याला कांहीं विचारायचं आहे. आपलं नांव काय ? तसंच धंदा ! ”

“ त्याच्याशीं तुम्हांला काय कसयचं आहे ? ”

“ आपली मुलगी किती शिकली आहे ? वय काय ? ”

“ तें कांहीं एक सांगायची माझी इच्छा नाही ! ” भाऊसाहेब खवळून म्हणाले.

“ मग माझीहि माझं लग्नासंबंधीचं मत सांगण्याची इच्छा नाही. ”

भाऊसाहेबांचं डोकें रागानें भिरभिर करू लागलें. काहीं न बोलतां ते जाण्यासाठीं उठले; पण जातांजातां म्हातान्याला चीत करावें म्हणून वसंतनें सांगितलें.

“ माझ्या नादाला आपण न लागणंच बरं. कारण माझं लग्न ठरलं असून तें लवकरच होणार आहे ! ”

गोता बसलेल्या पतंगाप्रमाणें भाऊसाहेबांनीं गिरकी घेतली. फट्टिशी त्यांनीं विचारलें,

“ लौकरच म्हणजे केव्हां ? ”

“ दोनचार दिवसांत. ” वसंत गंभीरपणें म्हणाला.

“ तुमच्या वडिलांच्या संमतीनं की- ”

“ वडिलांचा लग्नाच्या बाबतींत काय संबंध ? माझं मीच करणार आहे. ”

“ मुलगी कोणती ? ”

“ आहे अशाच- ”

“ तिच्या बापाला तरा हें माहीत आहे कीं नाही ? ”

“ छे ! सगळं चोरून. तिनं बापाला चांगलंच बनवलं आहे. ”

संतापानें भाऊसाहेब सोड्याच्या बाटलीप्रमाणें फसफस करूं लागले व नेहमीच्या सवयीप्रमाणें त्यांनीं हातांतली काठी जोरांत फिरवायला सुरवात केली. खोलीच्या मधें टांगलेला ग्लंब आणि आपली काठी यांची गांठ पडली तर काय होईल हा विचार करायला त्यांच्या डोक्यांत जागा नव्हती; पण गांठ पडलीच तर काय होते हें मात्र त्यांना दिसलें. वसंतला काचा गोळा करायला ठेवून त्यांनीं धाड्यादशी दार उघडले आणि जोरानें पादत्राणें वाजवीत ते निघून गेले.

शामराव आणि पांडोबा एकमेकांच्या तोंडांकडे पहात आपल्या खोर्लांत बसले होते. मधूनमधून भाऊसाहेबांचें गुरगुरणें त्यांना अस्पष्ट ऐकूं जात होतें एवढेंच. दाराचा आवाज होण्यापूर्वी झालेल्या ‘टो’ आवाजाची मीमांसा शामरावानें काय लावली हाता कोण जाणे; पण पांडोबाचा चेहरा मात्र घामानें तेलिया होत चालला होता. दोघडि स्तब्ध होते. जराशानें वसंत आला. त्याला सायसंगीत दारांत उभा पाहून पांडोबानें ‘हुश्श’ केलें. वसंत बोलूं लागला,

‘मी हाडाचा फार सच्चा माणूस आहे. एकदा एखाद्याला शब्द दिला की मग तो दिला; माघारी घ्यायचा नाही. मघा मी तुम्हांला चहा देईन म्हणालो होतो. देईन म्हणजे देणार होतो; देणार होतो म्हणजे करणार होतो; करणार होतो म्हणजे करणार आणि देणार होतो म्हणजे देणार. चला.’”

वसंतच्या खोलीत शिरल्यावर फरशीवर एका कागदावर गोळा करून ठेवलेल्या ग्लोबच्या काचा दिसल्या तेव्हा पांडोबाच्या लक्षांत आले. त्या फुटक्या दिव्याने त्याच्या डोक्यांत प्रकाश पडला.

“त्या म्हाताऱ्याने मला फुकट बारा आप्यांचा खर्च आपला !” स्टो पेटवतां पेटवतां वसंत कुरकुरला.

“काय म्हणत होते वकीलसाहेब ?” पांडोबांनी विचारले.

“कोणते वकीलसाहेब ?”

“ते पाटणकर वकील. आतां आले होते ते ?”

वसंताने आश्चर्याने आ वासला. पुन्हा विचारून त्याने खात्री करून घेतली आणि मघाच्या गोब्याच्या एखादा तुकडा तर आपल्या डोक्यांत शिरला नाही ना, अशी त्याला शंका येऊ लागली. कांहीं न बोलतां त्याने स्टो बंद केली आणि आरामखुर्चीवर तो स्वस्थ पडून राहिला. आपण आपल्या सच्चेपणाला हरताळ फाशीत आहोत, हे त्याच्या ध्यानांत आले नाही. दुसऱ्यांदा चहाला मुकलेली ही दुकळ परत आपल्या खोलीत आली. शामरावाने पांडोबाच्या डोक्यावर एक टप्पल मारली आणि तो म्हणाला,

“तू अगदी महामूर्ख आहेस पांडोबा !”

पांडोबालाहि ते पटले !

त्यानंतर सुमारे तान तासांनी भाऊसाहेबांची मोटार मंचरमध्ये विनायकराव लाटकर वकिलांच्या घरापुढे थांबली. विनायकराव पाटावर बसण्याच्या तयारीत होते. भाऊसाहेब पाटणकर वकिलांना मळत्याच वेळीं आपल्या घरां आलेले पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले ! त्यांना त्यांचे योग्य ते आदरा-तिथ्य केले. जेवण करून दोघे माडीवर जाऊन बसल्यावर भाऊसाहेबांनी अथपासून जी सुरवात केली ती इतीपर्यंत ! चिरंजिवाच्या हातची ती चिन्ही पाहून आणि भाऊसाहेबांच्या तोंडून त्याचा चार दिवसांत लग्न करण्याचा बेट ऐकून लाटकर वकिलांच्या तोंडाला बुडबुडा आला. मध्यरात्रीपर्यंत

दोघाहि बापांचा खल चालला होना. सकाळी उठून भाऊसाहेब पुण्यास आले.

दुसरे दिवशी सकाळी अकरा वाजतां वसंत लाटकर कॉलेजमध्ये जाण्याच्या तयारींत असतांना भाऊसाहेबांच्या गड्यानं त्यांच्या हातांत एक पाकीट दिलें. त्यानं पाकोट फोडून वाचलें—

अनेक आशींवाद वि. वि.

काल संध्याकाळी आपल्या खोलीवर भेटावयास आलेले श्री. भाऊसाहेब पाटणकर रात्री मंचरला येऊन मला भेटले. तुम्हीं त्यांच्या मुलीला पाठविलेलें पत्र त्यांनी मला दाखवलें. तें वाचून डोळ्यांचे पांग फिटले ! आपल्या चिरंजिवांचे असले पराक्रम पाहून कोणत्या बापाला धन्यता वाटणार नाही !

तुम्हां दोघांच्या मुलाखतीचा सर्व भाग त्यांनी मला सांगितला.

कोणत्याहि बाबतींत मीं तुम्हांला आतापर्यंत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें असूनसुद्धां लग्नाच्या बाबतींत मी तुमच्या मनाविरुद्ध जाईन असें आपल्याला कां वाटावें हें समजत नाही ! लग्नासाठीं माझ्या संमतीचीसुद्धां तुम्हाला जरूर वाटत नाही ! एवढेंच नव्हे, तर लग्नमारंभाला आम्हीं हजरहि राहूं नये असें आपल्याला कां वाटावें ? असो. आपली इच्छा नसली तरी आम्ही लग्नाला हजर राहाणार आहोंत.

आपल्या प्रेमाच्या उपद्रव्यापामुळें माझें हुंड्याच्या बाबतींत अपरिमित नुकसान झालें आहे. भाऊसाहेब पाटणकरांसारखें कुळ. मोसंघीची एक भाग सहज उठली असती.

सोबत लग्नपत्रिकेचा मसुदा पाठवला आहे. तो लगेच छापखान्यांत टाकून छापून घ्यावा. मी उद्या पुण्यास येईन. बाकीची मंडळी परवा वेतील. कळावें.

आपला

वि. के. लाटकर

पत्र वाचल्यावर वसताच्या भोवतीं जर नुसती रेसिडेन्सीच गरगर फिरूं लागली असली तर दुसऱ्या दिवशीं त्यानं शामरावाच्या व पांडोबाच्या हातांत लग्नचिट्या ठेवल्यावर त्यांच्या भोवतीं काय फिरूं लागलें असेल ?

शामराव गोरे म्हणजे एक सव्यसाची लेखक होता. “ त्यानें काय लिहिलें आहे ? ” असें विचारण्याचें जर तुम्हा घाडस केलें, तर “ त्यानें काय लिहिलें नाहीं तें विचारा ! ” असें मी म्हणेन. कॉलेजमध्ये नांव दाखल केल्यापासून त्याचें हें चवथें वर्ष. या चार वर्षांत त्यानें कागदाचीं किती रिमें खराब केली होती याचा अंदाज लागणें कठीण आहे. त्याचा दोस्त पांडोत्रा काळे याच्याबरोबर उनाडक्या करण्यांत त्याचा जो वेळ गेला त्या-व्यतिरिक्त लेखनाशिवाय त्यानें दुसरें कांहींच केलें नाहीं.

शारदा मंदिराच्या दालनांतील मानाची जागा कात्रीज करण्याच्या गडबडींत पहिल्याच वर्षाच्या परिक्षेच्या उंबऱ्यावर त्यानें घडाघड तीन ठेचा खाल्ल्या असल्यास त्यांत नवल तें काय ? पहिल्या वर्षी त्यानें कविता लिहायला सुरुवात केली हें मीं न सांगतांच तुम्हीं ओळखलें असेल. आजू-बाजूला होत्यानव्हत्या तेवढ्या विषयांचा पिट्टा पाडल्यावर पुढल्या वर्षी त्यानें नाट्यछटेच्या प्रदेशांत पदार्पण केलें. तिसऱ्या वर्षी ओघानेंच लघुकथ आल्या. आणि या वर्षी तो काय लिहीत असेल अशी तुमची कल्पना आहे !— बरोबर ! कादंबरी ! पुढल्या वर्षी नाट्यदेवीच्या पायांवर डोकें आपटण्याचा त्याचा संकल्प आहे.

पण झाडून साऱ्या संपादकांचें आणि त्याचें हाडवैर असल्यामुळें त्याच्या कवितांचे कपटे आणि लघुकथांचीं भेडोळीं जशीं जात तशींच परत येत, नाहींतर मध्येंच गडप होत असत. नाहीं म्हणायला कॉलेजच्या मॅगॅझिनमध्ये त्याचें नांव एकदोनदां छापलें गेलें होतें, तेवढेंच ! आतां त्याच्यापुढें एकच मार्ग शिल्लक राहिला हाता. आणि तो म्हणजे आपलें लिखाण स्वतःच पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा. पण ती गोष्ट स्वप्नातहि आणणें शामरावाला शक्य नव्हतें. पैशांच्या बाबतींत राघोपंतांची—त्याच्या वडिलाची—मूठ किती आवळ होती, याची त्याला पदोपदी जाणीव होत होती. कॉलेज मॅगॅझिनमध्ये त्याची कविता पहातांच राघोपंतांनी किती आकांडतांडव केलें होतें

याची त्याला पुरेपूर आठवण होती. या सर्व गोष्टींमुळे शामरावाचा लिहिण्याचा उत्साह अलीकडे बराच मावळत चालला होता. पण योगायोग म्हणतात तो यालाच ! आकाशांतून पडल्याप्रमाणे त्याचे पुस्तक छापले जाण्याचा योग आला. त्याची हकीगत अशी :—

एक दिवस राघोपंतानीं त्याला हाक मारली व ते म्हणाले, “ अरे शामू, मला जरा तुझ्याशीं बोलायचं आहे. वर ये. ” शामराव माडीवर गेला. “ असा समोर त्रैस— ” असे त्यांनीं सांगतांच शामराव पालथी मांडी घालून त्यांच्यासमोर बसला. राघोपंत लोडाला टेकून बसले होते. नेहमीप्रमाणे आज त्यांच्या आजूबाजूला जमाखर्चाच्या लाल वेष्टणाच्या वह्या उघडलेल्या दिसत नव्हत्या. तपकिरीची एक जंगी चिमूट नाकांत कांबून ते बोलू लागले, “ तू इतक्या गोष्टी अन् कविता खरडीत बसतोस; पण त्या छापून कशा येत नाहीत कुठं ? मासिकाना पाठवीत नाहीस का ? ”

आपल्याला येत असलेल्या परतभेटीचे टपाल पूर्ण माहीत असूनहि दादा असे काय विचारतात ते शामरावाला उमजेना ! तो कांहींच बोलला नाही. राघोपंतच पुढे म्हणाले, “ तुझ्या गोष्टींचे आणि कवितांचे एक पुस्तक छापून टाकावं असा माझा विचार आहे. ”

शामरावचा आपल्या कानांवर विश्वासच बसेना ! डोळे विस्फारून तो त्यांच्याकडे पहातच राहिला.

“ तुला कसा काय वाटतो हा बेत ? ”

“ तुमच्या मनांत अमेल तर माझी कांहीं ना नाही ! ” हे त्याचे आज्ञाधारकपणे दिलेले उत्तर.

“ या वर्षी तू पुस्तक छापून काढ. मी देईन पैसे तुला. पण माझ्या कांही अटी आहेत; त्या तू पाळल्या पाहिजेस. ”

कांहीतरी ज्ञानोवाची भेख आहे हें शामरावाने ओळखले होतेच ! पण असतील नसतील तेवढ्या अटी पाळायला त्याची एका पायावर तयारी होती. राघोपंतानीं शामरावला घातलेल्या अटींचा मसुदा खाली दिला आहे—

१ या वर्षी परीक्षा पास व्हायला पाहिजे. त्याखेरीज छापखान्याची पायरीहि चढतां येणार नाही.

२ पुस्तकावर लेखक म्हणून शामरावाने आपले नांव घालायचे नाही. काहीतरी काल्पनिक नांव घालावे. प्रकाशक म्हणूनहि एखाद्या काल्पनिक संस्थेचे नांव द्यावे.

३ इथून पुढे कसलेहि 'लिखाण' करणार नाही अशी देवघरांतल्या बाळकृष्णाच्या लंगड्या पायावर हात ठेवून शपथ घ्यायला पाहिजे.

४ पुस्तकाच्या छपाईचा खर्च दोनशे रुपयांच्या पुढे सरकून नये. एक पैहि जास्त मिळणार नाही.

कोणत्याहि मांडलिकाला पाळतां न येईल असा तहनाम्याचा हा मसुदा ऐकून शामरावचे काळीज कलकलं लागले. तो बराच वेळ बापाच्या पाठीमागच्या लोडाप्रमाणे स्तब्ध होता. त्याच्या डोळ्यांपुढे फिल्म मधेच तुटल्यानंतर भासतो तसा अंधार पसरला होता. राघोपंताच्या हाकेनेच त्याला जागे केले.

“शामू, अगोदर पहिल्या अटीचा काय तो निकाल लाव. मग पुढं पाहूं. दोनशे रुपये बाजूला काढून ठेवतो मी !” कोणता वाप आपल्या मुलाचे इतके कौतुक करणार आहे ?

एखाद्या बड्या माणसाने आपल्याला नमस्कार केला आहे असे वाटून आपण हात जोडावेत आणि नंतर तो इसम डोकें खाजविण्यांत अगर नाकावरली माशी उडविण्यांत गुंतला आहे असे कळून यावे किंवा वर्गांतल्या एखाद्या सुंदर मुलीने हसतहसत पाहून आपल्याला थांबण्याची सूण करावी आणि पाठीमागून येणाऱ्या सायकलस्वाराने खाली उतरून तिच्याशी बोलत उभे राहावे तसे शामरावाला झाले. आपले पुस्तक छापून तयार झाले आहे, वर्तमानपत्रे आणि मासिके यांतून उत्तमोत्तम अभिप्राय आले आहेत, “मराठी वाङ्मयाच्या क्षितिजावर हा नवा दोदिव्यमान तारा उदयाला आला आहे.” असा जिकडे तिकडे आपला बोलवाला झाला आहे—वगैरे दृश्ये त्याच्या डोळ्यांपुढून सरकून लागलीं न लागलीं तोंच राघोपंतांच्या अटीच्या चौकडीने त्यांचा चक्काचूर केला ! पंगळलेल्या पायांनी तो पांडोवाकडे निघाला. असल्या आणीबाणीच्या वेळी त्याचा सल्ला घ्यायलाच पाहिजे.

त्याच्या घरापासून रेसिडेन्सी कितीतरी लांब होती. पार्थी चालणे त्याच्या अगदी जिवावर आले होते. मोटार सायकलवरून फटफट करीत,

सारा रस्ता गर्जून सोडीत जावें ही त्याची फारां दिवसांची मनीषा होती. यापूर्वी तो सायकलवरून भटकत असे; पण त्या मायकलनें गेल्याच महिन्यांत एका फटफटीशीं टक्कर दिल्यामुळें तिनें काम देण्याचें नाकारलें होतें. स्वतः शामराव त्यांतून सायसंगीत शिल्लक राहिला होता हेंच नगीब ! मोठ्या मेटाकुटांनैं राघोपंत त्याला दुसरी सेकंडहँड सायकल घेऊन द्यायला तयार झाले हाते; पण त्या फटफटीवर सूड घेण्यासाठीं म्हणूनच कीं काय, शामरावनें आतां पण केला होता, कीं वसेन तर फटफटीवरच, नाहीतर पार्थी चालेन. त्या पणाचा त्याला आतां पश्चात्ताप होत होता. पण 'पण' तो पण ! आता माघार ध्यायची नाही ! हा आपला निश्चयी स्वभाव बापापासूनच उतरला आहे हें त्याला पूर्णपणें माहीत होतें. राघोपंतांनीं घातलेल्या चार अटींच्या चाकोरीशिवाय आपल्या पुस्तकाची गाडी पुढें जाणार नाही अशी त्याची खात्री होती.

पांडोबाचा सल्ला घेऊन त्यानें शेवटीं ठरवलें, कीं पुस्तक हें काढायचेंच ! आपण लिहिलेल्या कविता अन् गोष्टी छापून झालेल्या पाहणें हेंहि कांहीं थोडेंथोडकें नाहीं. आणि त्यासाठीं तो पहिल्या अटीचा निकाल लावण्याच्या तयारीला लागला. परीक्षा पास होण्यासाठीं त्याला लागलेली जबरदस्त तळमळ अशी ही पहिलीच ! प्रथम त्यानें परिक्षेच्या कोणतीं पुस्तकें आहेत याची चौकशी केली. घरीं जीं सापडलीं त्यांच्यावरली धूळ झटकली नी बाकीचीं त्यानें पैदा केलीं. प्रत्येक विषयाला एक वही करून सर्व तासांना तो न चुकता बसूं लागला. पण शेवटीं जें व्हायचें तेंच झालें ! म्हणजे नेहमीं जसे पेपर जात तसेच गेले !

आता काय करायचें ! पुस्तकाची प्रेसकॉपी तर त्यानें केव्हाच तयार केली होती. आणि तें छापायचें म्हणजे छापयचें ! आणि छापयचें म्हणजे पास व्हायचें ! पास होण्याचा लिहिलेल्या पेपराशीं तितका संबंध असतोच असें नाहीं. परीक्षा संवत्सावर मुमारे आठ दिवसांनीं चेहरा शफर तितका पाहून इंग्लिशच्या प्रोफसरना भेटायला तो गेला. तो कशाला आला आहे हें ताडून त्यानीं अजून पपर न तपासल्याची नेहमींची सव्व (खोटी) सांगितली. शामरावनें आपलें घरून तयार करून आणलेलें भाषण साभिनय म्हणून दाखविलें.

भाषण—“सर, माझे बाकीचे सर्व पेपर अतिशय उत्तम गेले आहेत. त्यांत बहुतेक डिस्टिक्शनचे मार्क पडतील अशी माझी अपेक्षा आहे. फक्त तुमच्याच पेपरच्या दिवशी मी नव्हस झालों. शिवाय माझी तब्येतहि त्या दिवशी चांगली नव्हती. आणि परीक्षेची ही माझी चौथी खेप. या खंपेला नापास झालों, तर वडील मला कॉलेजमधे पायहि ठेवूंदणार नाहीत. माझ्या आयु'य चें नुकसान होईल. माझे कायमचें कल्याण करणें सर्वस्वी तुमच्याच हातांत आहे.”

अभिनय—रडवी सुरत, डोळ्यांना पाणी आणण्याचा शक्य तो प्रयत्न करणें. अडखळत थांबून बोलणें. ‘आयु'याचें नुकसान’ या शब्दप्रयोगाच्या वेळी एक हुंदका. भाषण संपल्यावर शेवटी पायांवर डोकें ठेवून नुसतें ‘सर-सर’ असें म्हणणें.

प्रोफेसरानीं आश्वासन दिल्यावर त्यांचे आभार मानून शामराव बाहेर पडला. आळीपाळीनें सर्व परीक्षकांच्या धरी जाऊन त्यानें हेंच नाटक केले आणि पांडोबाला येऊन सांगितलें, “चीत मारलं सगळ्यांना !”

रिझल्टच्या दिवशीं राघोपतांनीं पांच आण्याचे पेटे वांटले.

कंपनीच्या अमदानींत कलकत्याच्या मलमल विणणाऱ्या कलावंतांना त्यांचे आंगठे तोडले जात अमतांना जें दुःख झालें असेल, त्याचा कल्पना शामरावला बाळकृष्णाच्या पायांवर हात ठेवून पुढें कांहीं लिखाण न लिहिण्याची शपथ घेतांना आली. नंतर छापखान्यातले कंपोजिटर नामक प्राणी त्याच्या लिखाणाचे खिळे जुळवूं लागले. दिवमाचे बारा तास छापखान्यांत घालवूं लागलेल्या शामरावाला त्यांना शांतपणें खिळे जुळवितांना पाहून फार आश्चर्य वाटलें. आपल्या जोरदार लिखाणाचे धक्के प्रथम या लोकांना बसतील अशी त्याची कल्पना होती !

आपल्या पुस्तकाला त्याने मोठें चुरचुरीत नांव ठेवले होतें—“पुणेरी भेळ !” नुसतें नांव वाचूनच रमिकाच्या तोंडाला पाणी सुटायला पाहिजे. आणि तसें तें नांव साजूनटि दिग्गथासारखें होतें. कारण पुस्तकांत कविता होत्या, लघुकथा होत्या, कादंबरीची दोन प्रकरणे होती. एवढेंच नव्हे तर गेल्या वर्षी त्याने बलभीम प्रासादिक मेळवाला करून दिलेलीं तेरा पदे आणि दोन संवादिहि त्यांत होणे ! एकाच पुस्तकांत इतकी ‘व्हरायटी’ ! क्षाणखी काय पाहिजे ? राघोपतांनीं घातलेल्या दुसऱ्या

“पुणेरी भेळ काय ! विनोदी दिसतय् पुस्तक !”

“हं.”

“बरं ! काय कमिशन द्यायला सांगितलय् त्यांनीं ?”

“चाळीस टक्के.”

“आं !” मालक आश्चर्यानें उद्गारले. पण लगेच त्यांना आपली चूक लळून आली. चाळीसच टक्के म्हणून ते कुरकुरणार इतक्यांत शामराव म्हणाला, “पण त्यांची एक अट आहे.”

राधोपंतांनाच अटी घालण्याचा कुणीं मक्ता दिला होता असं थोडंच आहे !

“कोणती ?”

“या तीनशें प्रति त्यांनीं पाठविल्या आहेत. पुस्तकाची किंमत फक्त एक रुपया आहे. या सगळ्यांच्या सगळ्या प्रति एकदम रोख घेणार असलां तर वाळीस टक्के. किरकोळ ध्यायच्या असल्या तर पंधरा टक्यांच्या वर काहीं-उद्धां द्यायचं नाही. असं त्यांनीं मला बजावून ठेवलं आहे.”

मालक कुरकुर करूं लागतांच शामरावानें गट्टे उचलून परत घेऊन जाण्यासाठीं दुकानाच्या ओठ्यावर जाऊन ‘ए हमाल !’ म्हणून हांक मारली. पण हमाल न येतां एक खाकी पोषाखांतला तारवाला दुकानांत शिरला व यानें मालकाच्या हातांत दोन तारा ठेवल्या. मालकानें सही केली व तो तारा वाचूं लागला. तारवाला निघून गेला. शामराव ओठ्यावर उभा राहून हमालाच्या नांवानें शंख करीत होता. बडोद्याच्या व नागपूरच्या बुकसेलरांकडून आलेल्या त्या तारा वाचतांच मालक घाईघाईनें बाहेर आला व शामरावाच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाला, “अहो मिस्टर, जरा आंत या. हमालाला बोलावण्याची काहीं जरूरी नाही.”

थोड्या वेळानें १८० रुपयांच्या नोटा निष्काळजीपणानें स्त्रिशांत ठेवीत शामराव बाहेर पडला. रस्त्याच्या कोपऱ्यावर मधाचा तारवाला उभा होता. यानें शामरावाला खूण केली. शामरावानें त्याच्या खांद्यावर हात ठेवला आणि तो म्हणाला,

“फत्ते ! चल, ती ट्राम पकडूं !”

“त्याला म्हणावं, बस आतां चुरमुरे खात.” ट्रामची दांडी धरून चढतां चढतां ‘तारवाला’ म्हणाला.

आमचें प्रकाशन

१	तीन मुलें	(कादंबरी)	साने गुरुजी	२—८—
२	क्रांति	"	"	३—०—
३	स्त्रीजीवन भाग १ व २	"	"	३—०—
४	राष्ट्रीय हिंदुधर्म	"	"	२—०—
५	समाजधर्म	"	"	०—१२—
६	समाधीवरील फुलें (कथा)	वि. स. खांडेकर		२—०—
७	आबा	(कादंबरी)	वि. वि. बोकील	३—०—
८	मंगळागौरीच्या रात्री	"	"	२—८—
९	अत्तराचे दिवे	"	"	१—८—
१०	मीना-नीना	(नाटक)	"	१—०—
११	माईची माया	(नाटिका)	ना. धों. ताम्हनकर	१—०—
१२	बोलधेवड्या	"	"	०—१२—
१३	कडू साखर	(कथा)	ग. ल. ठोकळ	१—८—
१४	सुगंध	"	"	२—४—
१५	मीठ भाकर	(काव्य)	"	१—०—
१६	सुगी	"	"	१—४—
१७	काव्यकलेचे अंतरंग (प्रबंध)	के. नारखेडे		२—०—
१८	जागत्या छाया	(कथा)	अनंत काणेकर	२—०—
१९	चौफुला		आचार्य भागवत	१—०—
२०	समाज आणि समाज सेवा		काका कालेलकर	१—०—
२१	मानलेलीं मुलें	(कथा)	मा. भ. मंदुरकर	१—८—
२२	पांढरपेशांचे जग		श्री. ज. जोशी	१—८—

: प्रकाशक :

द. र. कोपर्डेकर,

५२९ सदाशिव पेठ, पुणे २.

